

KULTURMILJÖ
HALLAND

Skrea kyrkogård

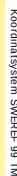
Kulturhistorisk dokumentation och bevarandeplan

Britt-Marie Lennartsson

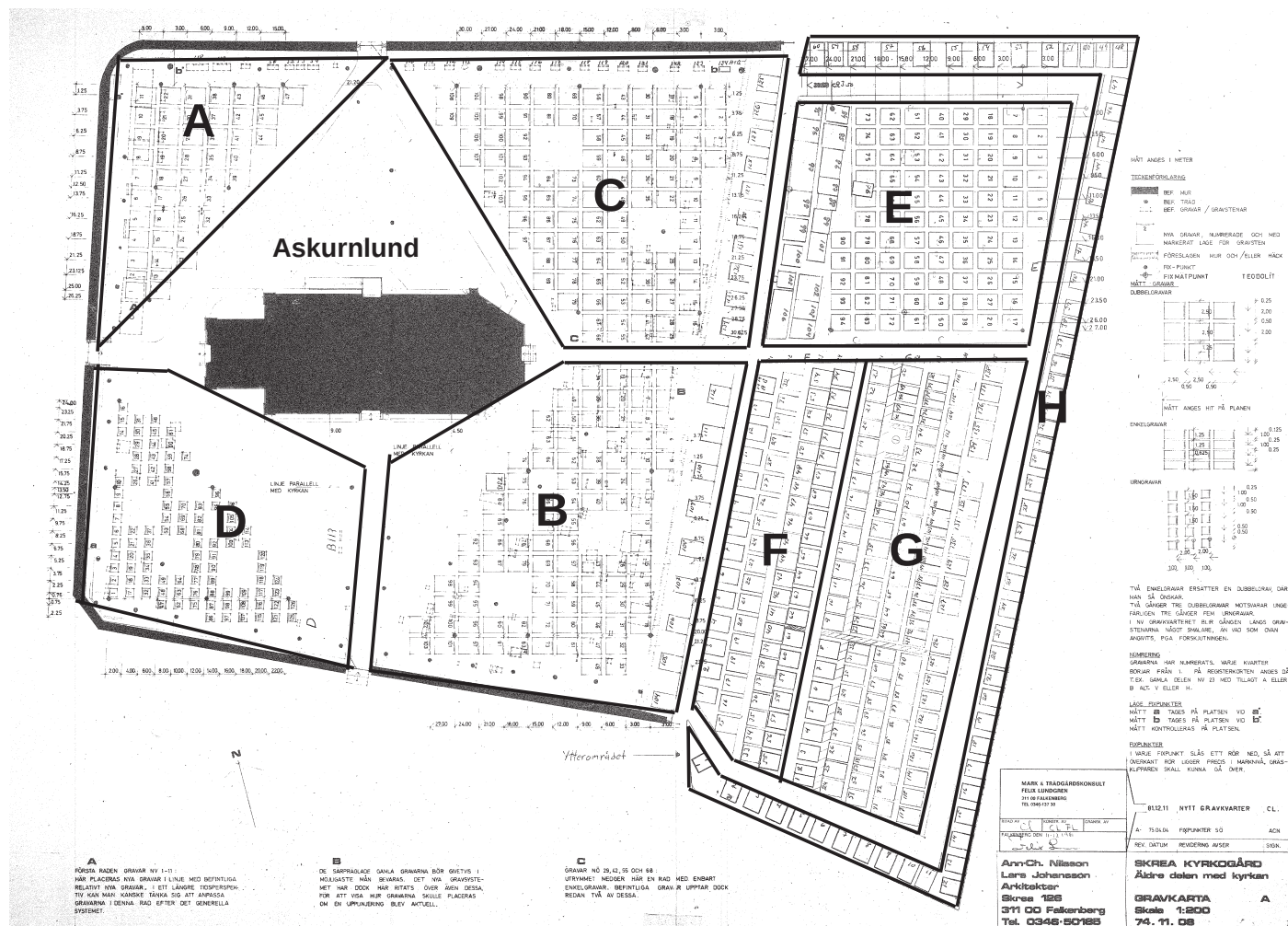
Skrea kyrkogård, Skrea socken, Falkenbergs kommun
2017:56

OMSLAGSBILD 2017-88-31
FOTO Britt-Marie Lennartsson, Kulturmiljö Halland
TEXT Britt-Marie Lennartsson
DIARIENUMMER 2016-447

▲

▲

Innehåll

Inledning 4

Metod	4
Urvalet av värdefulla vårdar	4
Urvalet av värdefulla karaktärsområden	5
Fotografering	5
Källor och litteratur	6

Allmän kyrkogårdshistorik 7

De första kyrkogårdarna	7
Skillnad mellan norra och södra Halland	7
Gravarna på de medeltida kyrkogårdarna	8
Vegetationens renande betydelse	8
Förnyelse i slutet av 1800-talet	8
1900-talet – mot en förenkling	9
Trender i det sena 1900-talet	9
Gravvårdarnas utveckling	9
De äldsta gravvårdarna	10
1800-talet	10
1920-talet – protester mot förflockning	11
Modernismen på kyrkogården	11
Trender i dagens gravvårdsutveckling	11

Historik 12

Trakten kring Skrea kyrkogård	12
Skrea kyrka	13
Kyrkogården historik	14
1800-talet	14
Utvidgningen i början av 1900-talet	15
Det sena 1900-talet	16
Arkeologi	16

Beskrivning av dagens kyrkogård 17

Placering och omgivning	17
Omgärdning och entréer	18
Planform och gångvägssystem	20

Vegetation	21
------------	----

Byggnader	23
-----------	----

Övrigt	24
--------	----

Gravkvarterens karaktär	25
-------------------------	----

Gravvårdar på Skrea kyrkogård	33
-------------------------------	----

Ålder och form	33
----------------	----

Material	33
----------	----

Skador	34
--------	----

Inskriptioner	34
---------------	----

Unika	35
-------	----

Sammanfattande karaktäristik	38
-------------------------------------	-----------

Kulturhistorisk bedömning och bevarandeförslag 39

Lagstiftning	39
--------------	----

Kulturmiljölagen (SFS 1988:950)	39
---------------------------------	----

Begravningslagen (SFS 1990:1144)	39
----------------------------------	----

Plan- och bygglagen (SFS 2010:900)	40
------------------------------------	----

Miljöbalken (SFS 1998:808)	40
----------------------------	----

Kyrkoantikvarisk ersättning (KAE)	40
-----------------------------------	----

Generella riktlinjer för Skrea kyrkogård	40
--	----

Värdefulla karaktärsområden	41
-----------------------------	----

Generella riktlinjer för gravvårdar på	
--	--

Skrea kyrkogård	44
-----------------	----

Gravvårdar i klass 1	44
----------------------	----

Generella riktlinjer för klass 1	44
----------------------------------	----

Återanvändning och vård av gravstenar	45
---------------------------------------	----

Källor 46

Tryckta källor och litteratur	46
-------------------------------	----

Arkiv	47
-------	----

Bilagor

1. Gravvårdar i klass 1, tabell	
---------------------------------	--

2. Karta över gravvårdar klass 1 samt värdefulla karaktärsområden	
---	--

Inledning

Kyrkogårdar och begravningsplatser kan ge en rik information om hur vårt samhälle sett ut i förfluten tid. Kyrkomiljön är ofta bygdens äldsta kulturmiljö. Den representerar ett religiöst och kulturellt arv men har även ett stort miljöskapande värde för den omgivande bygden.

Kulturmiljölagen säger att kyrkogårdar skall bevaras och vårdas så att deras kulturhistoriska värde inte förvanskas eller förändras. Regelsystemet lägger idag ett stort ansvar hos förvaltarna för att detta skall efterlevas. En inventering och dokumentation av kyrkogården ger möjlighet till kunskap och inblick i kyrkogårdsmiljön, dess historia och värden. Inventeringen kan verka som underlag för pastoratets eget arbete samt vara till hjälp i kontakten med allmänhet och myndigheter. Rapportens syfte är att precisera kulturhistoriska värden och utarbeta bevarandeförslag för Skrea kyrkogård och därmed verka som vägledning för framtida skötsel och planering av kyrkogården.

Inventeringen och rapporten är utförd av Kulturmiljö Halland, Hallands läns museer på uppdrag av Falkenbergs pastorat. Fältarbetet och arbetet med analys och rapport utfördes under 2017 av bebyggelseantikvarie Britt-Marie Lennartsson. Samråd har hållits med Länsstyrelsen i Hallands län och Falkenbergs pastorat samt även Göteborgs stift.

Metod

Metoder, inventeringsblanketter samt diskussioner kring bevarandefrågor och åtgärdsförslag togs fram för Göteborgs kyrkogårdar på 1990-talet av Göteborgs kyrkogårdsförvaltning i samarbete med Göteborgs stadsmuseum. Dessa har länge verkat som ett viktigt underlag för Kulturmiljö Halland vid utarbetandet av en metod för Halland. Även *Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar*, utgiven av CGK, Centrala Gravvårdskommittén 2007, har varit grundläggande. På initiativ från Falkenbergs pastorat har metoden för dokumentation och urval på Skrea kyrkogård modifierats, främst vad gäller urvalsprocessen av värdefulla gravvårdar; att bara peka ut så kallade klass 1-gravar samt värdefulla karaktärsområden.

Kyrkogården som helhet har inventerats genom en blankett som beskriver anläggningsår, utvidgningar

och andra förändringar samt kyrkogårdens plats i landskapet, närmaste omgivningen, byggnader, gångsystem, vegetation och gravkvarter. De olika beståndsdelarna har noterats i text på inventeringsblanketter samt i bild genom fotografering.

Varje *kvarter* har inventerats och beskrivits på en förtryckt blankett. Här har omgärdning, ingångar, vegetation, planform, gångsystem, nutida prägel, gravvårdstyper, material, byggnader och eventuella fornlämningar noterats. Omgärdning och gångsystem berättar om kvarterets gränser och inre struktur. Vegetation i form av till exempel träd och busksorter bidrar också till information om struktur, uppbyggnad av kyrkogården, årsringar och andra tiders ideal genom det gröna kulturarvet. Genom att beskriva de gravvårdstyper som förekommer inom kvarteret kan det också sättas in i ett tidsmässigt sammanhang. Gravvårdarnas ålder och arkitektoniska utformning ger kunskap om hur kvarteret anlagts och förnyats. Sist görs en helhetsbedömning av kvarterets kulturhistoriska värde för att sätta kvarteret i relation till andra gravkvarter.

Den *selektiva gravvårdsinventeringen* är en fördjupning av kvartersinventeringen. Inventeringen omfattar i enbart gravvårdar ute på kyrkogården. Eventuella gravar och vårdar som förvaras i kyrkan eller i lokal i anslutning till kyrkan har oftast stort kulturhistoriskt värde och bör tas med i kyrkans inventarieförteckning. Det är i urvalet av värdefulla gravvårdar som den stora metodförändringen gjorts. Gravvårdar med högt kulturhistoriskt värde har valts ut; så kallade klass 1-gravar. Dessa har fotograferats, kortfattat beskrivits, text på gravvård i en enkel tabell, där även uppgift om motiv till värderingen och gravvårdens text förts in. Se bilaga 1 och 2.

Urvalet av värdefulla vårdar

Urvalet och kriterier för kulturhistorisk värdering av gravvårdar i den selektiva inventeringen har sin utgångspunkt i den klassificering som Centrala Gravvårdskommittén, CGK, presenterat i skriften *Gravvårdar – Allmänna råd för bevarande och återanvändning*, 1998 samt *Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar*, 2007. Även av erfarenheter från tidigare utförda värderingar på kyrkogårdar runt om i Halland ligger till grund för urval och värdering.

CGK har tagits fram en urvalsvärdering med tre klasser; Klass 1 – mycket värdefulla, omistliga, juridiskt skyddade genom Kulturmiljölagen, Klass 2 – värdefulla som kan återupplåtas, men kan tas bort utan tillstånd, Klass 3 – övriga. Det finns en diskussion inom Svenska kyrkan att då det bara är de i klass 1 som har ett skydd och kan påverkas i planeringen av kyrkogårdens vård och underhåll. I denna kulturhistoriska dokumentation har **bara klass 1-gravar pekats ut samt värdefulla karaktärsområden.**

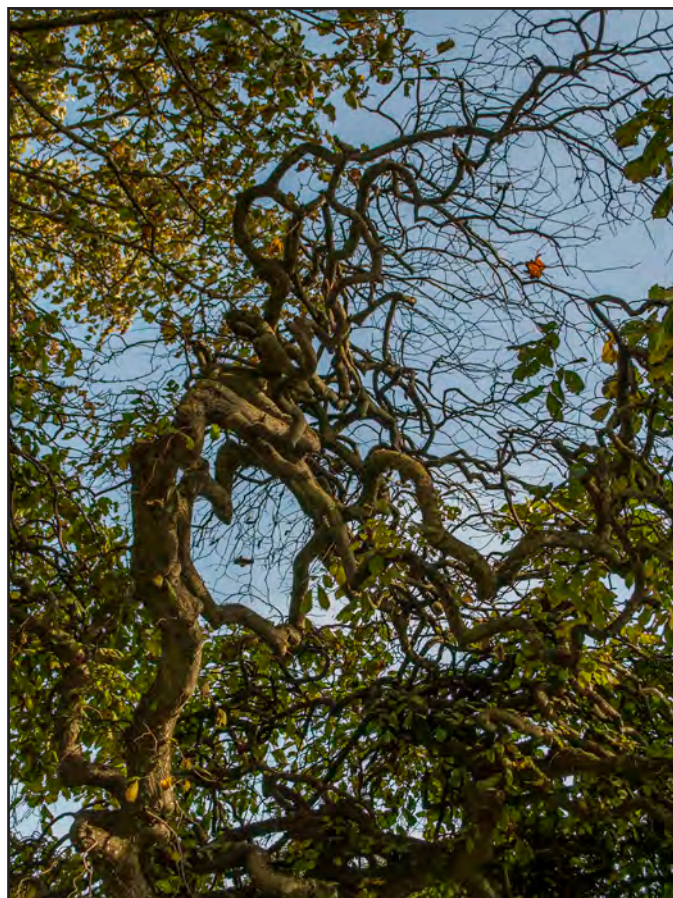
Klass 1/Mycket värdefull utgörs av gravvårdar med stort kulturhistoriskt värde som verkligen skall bevaras när gravrätten upphör. De får inte återanvändas och bör bevaras på ursprunglig plats i ursprungligt skick. Om de redan flyttats bör de placeras så att deras bevarande tryggas. Mycket värdefulla vårdar är först och främst värdefulla genom sin ålder, vilket ofta innebär att de också är lokalt och hantverksmässigt producerade. Alla vårdar och inramningar av gjutjärn och smide är också av högt värde då de är en försvinnande liten rest av unik konstruktionsperiod inom byggnadssektorn. Överlag är inramningar av gravvårdar av högt värde, framför allt buxbomsinramningar och stenstaket, medan mer ordinära stenramar snarast kan tillföras värdefulla områden. Till klass 1 kan även vårdar med ett högt eller unikt konstnärligt helhetsutförande.

Urvalet av värdefulla karaktärsområden

Värdefullt karaktärsområde utgörs av sammanhållna områden, hela kvarter eller del av kvarter som har en enhetlig karaktär. Kriterier är att områdets karaktär:

- har betydelse för kulturmiljön på hela begravningsplatsen, men där varje enskild gravvård kanske inte uppnår kriterierna för klass 1.
- visar på en speciell årsring i kyrkogårdens historia
- har ett skönhetsvärde och som ingår i arkitektoniskt uppbyggd kyrkogårdsdel av planerad karaktär
- är representativa för sin tid, men först och främst områden från epoker fram till mitten av 1900-talet

Gravrättsinnehavare har rätt att bestämma gravanordningens utformning och utsmyckning, men upplåtaren har genom begravningslagen en möjlighet att sätta upp föreskrifter rörande nya gravanordningars utformning för dess anpassning till en helhetsmiljö. Det kan också vara bestämmelser om att gravvårdar inte får tas bort utan bevaras för

Ett av de gamla sorgträden, en hängalm, i kvarter B, på Skrea kyrkogård.

återupplåtelse. För dessa värdefulla områden kan man formulera värden, karaktärsdrag och riktlinjer för hur dessa ska kunna bevaras, som skrivs in i gravbestämmelserna. Gravbestämmelserna tas med i det avtal som skrivs mellan upplåtaren, församlingen, och gravrättsinnehavaren. Dessa bestämmelser bör vara generella och gälla hela kvarteret/kvartersdelen. Bestämmelserna bör vara tydliga, vad man får göra och vad man inte får göra.

Fotografering

Fotograferingen har använts i dokumenterande syfte för att illustrera de värdefulla dragen. Foton har tagits digitalt i ett beständigt raw-format. Kyrkogården har som helhet fotograferats med översiktsbilder av gångstråk, vegetation och karaktär med mera samt genom detaljfotografering av bland annat omgärdning, entréer och byggnader. Varje enskilt gravkvarter har fotograferats översiktligt i anslutning till kvartersinventeringen för att gestalta kvarterets karaktärsdrag. Varje inventerad gravvård har kompletterats med ett eller flera fotografier.

Fotografering har skett digitalt, i raw-format. Originalen till fotografierna förvaras i arkivet hos Kulturmiljö Halland, Hallands läns museer, Bastionsgatan 3 i Halmstad.

Film 2017 - 88 i arkivet innehåller fotografier som visar Skrea kyrkogård är tagna oktober-december 2017. Fotona är tagna av Britt-Marie Lennartsson, Kulturmiljö Halland.

Källor och litteratur

Kring kyrkogårdar i allmänhet finns inte mycket undersökt eller beskrivet. Tidigare riktades intresset i första hand mot kyrkobyggnaden och dess historia och först i andra hand mot gravmonumenten. 1919 utkom Kyrkogårdskonst av kulturhistorikerna Ambrosiani och Wadsjö som vetenskapligt och metodiskt belyste kyrkogårdens kulturella arv. På senare år har det riktats ett större intresse mot våra kyrkogårdar och det finns idag flera exempel på kyrkogårdslitteratur. För kunskapen om kyrkogårdarnas allmänna historiska utveckling finns bl.a. artiklar i tidskriften Kulturmiljövård nr 6/1989 på temat kyrkogårdar. Movium, sekretariatet för den yttre miljön, vid Sveriges lantbruksuniversitet, har gett ut böckerna *Kyrkogårdens gröna kulturarv*, 1992, som bl.a. beskriver kyrkogårdarnas historia fram till 1940-talet och *Mellan trädkrans och minneslund*, 2001, som behandlar tiden därefter fram till idag.

Information om kyrkogårdar, gravstenar och kulturhistorisk dokumentation mm har hämtats från *Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar*, utgiven av CGK, Centrala Gravvårdskommittén 2007, *En handbok om - Natursten Gravvårdar* utgiven av Sveriges Stenindustriförbund, 2005, samt *Kyrkogårdshandboken* utgiven av SLU i serien Stad & Land, 2012. Om de halländska kyrkogårdarna finns inte mycket skrivet. Den nedan sammanställda historiken bygger därför främst på utvecklingen ur ett nationellt perspektiv. Kulturmiljö Halland, och andra aktörer inom kulturmiljösektorn, har under de senaste 15 åren dokumenterat ett flertal kyrkogårdar i länet. Förhoppningsvis kan information fyllas på efter hand som övriga halländska kyrkogårdar dokumenteras. Uppgifter om de halländska kyrkobyggnaderna finns samlat i Riksantikvarieämbetes rapport *Halland – Landskapets kyrkor* från 2002.

Information om Skrea kyrka och kyrkogård har hämtats från bland annat *Bygd att vårda. Program för kulturmiljövård för Falkenbergs kommun*, Hallands läns museer, Landsantikvarien, 1991. Material har även hämtats ur *Stadens yttre årsringar*,

från 2005, som är ett planeringsunderlag framtaget av Falkenbergs museum, Stadsbyggnadskontoret i Falkenberg.

Det finns även en del hembygds litteratur om Skrea socken; Anders Anderssons *Skrea socken från 1952* och Ingvar Sjöbergs *Skrea kyrka och dess föregångare från 1997*. Skrea hembygdsförening har genom Utblick Media i Halland AB gett ut *Skreaboken del 1*, 2014 och *del 2* 2016.

För Skrea kyrkogård finns även en plan för återplantering av träd på kyrkogården, framtagen av Therese Rydsberg 2016, samt en *Vård- och underhållsplan framtagen av Landskapsgruppen Öresund AB* 2013. Fakta om kyrkogården samt de i trakten befintliga fornminnena är mestadels hämtat från Kulturmiljö Hallands arkiv och FMIS, Riksantikvarieämbetets databas för fornminnen. Ytterst lite arkivmaterial har hittats. Det fanns knappast något på Riksantikvarieämbetets topografiska arkiv, ATA, och inte heller i Skrea kyrkoarkiv. Mer sentida material finns i Kulturmiljö Hallands ämbetsarkiv. Kartmaterial har delvis hämtats från Lantmäterimyndigheten i Hallands län.

Allmän kyrkogårdshistorik

Varje tid lämnar sina spår likt årsringar på kyrkogården. Olika tiders syn på hälsa och hygien, park- och trädgårdsideal, kyrkans liv och lära, myndighetsförordningar, funktionalitet och ekonomi har styrt kyrkogårdarnas utveckling. Därutöver har varje landsdels speciella förutsättningar i natur, klimat och kultur skapat regionala särdrag. Det finns dock vissa gemensamma drag för kyrkogårdarna i landet, bland annat kransen av träd. Genom den tämligen knappa kunskapen om de halländska kyrkogårdarna bygger den nedan sammanställda historiken främst på utvecklingen ur ett riksperspektiv.

De första kyrkogårdarna

Med kristendomen infördes nya gravritualer och seder i landet, även om de under en övergångsperiod blandades med de gamla hedniska traditionerna. I stort sett har alla de halländska församlingarna funnits sedan medeltiden, troligen sedan 1100-talet.

Området närmast kyrkobyggnaden inhägnades av en stenmur, en timrad hägnad eller ett dike som markerade var den vigda jorden tog vid, där de döda fick sin viloplats. Planterad eller planerad vegetation saknades. Gravmonument av olika slag stod oregelbundet utplacerade på en vildvuxen ängsliknande gräsmatta. Varje produktiv bit jord togs tillvara i det gamla bondesamhället och kyrkogården användes länge som bete för djur. I klockarnas löneförmåner ingick gräsbete för kreatur på kyrkogården ända fram till 1819. I Släps församling i Halland utgjorde det slagna gräset på kyrkogården en förmån för kyrkogårdsarbetaren ännu på 1930-talet.

På eller i anslutning till kyrkogården byggdes ofta klockstaplar, tiondelador där skatten från bönderna, tiondet, förvarades samt benhus där ben förvarades som kommit i dagen vid omgrävningar på kyrkogården. Dessa byggnader anslöt oftast till lokal byggnadstradition.

Skillnad mellan norra och södra Halland

Halland framstod som perifert beläget i riket både under danskt och svenskt styre. Fram till 1800-talet var St. Nikolai i Halmstad den enda riktigt stora och påkostade kyrkan i länet. Landskapet i övrigt präglades länge av knappa förhållanden och kyrkorna var i allmänhet små och enkla. Det är därför troligt att även kyrkogårdarna var enkla med ungefär samma utseende från medeltid fram till tidigt 1900-tal. Så

Gathenhielmska gravkoret i Onsala kyrka. Foto: Eva Gustafsson, Kulturmiljö Halland.

Övergiven kyrkogård med medeltida anor i Kungsäter, Varbergs kommun. Foto: Björn Ahnlund, Kulturmiljö Halland..

sent som i början av 1920-talet var det ännu bara Fjärås socken som hade en kyrkogård med mer planlagd karaktär av kyrkogårdarna i norra Halland. Kyrkogårdarna var tämligen ovärdade och planer med kvartersindelning, gångar eller gravplacering förekom sällan. De enda gångarna som fanns var de som ledde från kyrkogårdens entréer fram till kyrkan, runt själva kyrkobyggnaden och eventuellt till någon skräpbod. Ibland uppstod situationer där delar av kyrkogården plötsligt blev avstängda av nya gravar. Följden blev att gångstigar uppstod tvärs över gravarna. Olof Eneroth gjorde 1858 en skriftlig beskrivning av landets sockenkyrkogårdar vilken kan stämma väl överens med hur de nordhalländska kyrkogårdarna såg ut. *”Kyrkan står der skinande hvit i den fugtiga med malört och bolmört och andra skräpbackvexter bevuxna graf-öken. De små svarta trädkorsen äro det enda, som erinrar om, att man förde aflidnas minne har någon aktning, och mellan dessa är det i det anseende till trängseln temligen svårt att komma fram.”*

Södra Hallands influenser kom från de gammaldanska landskapen i söder. Liksom i Skåne fick kyrkorna västtorn och senmedeltida valv. Kyrkogårdarna hade krattat grus och gravplatserna inhägnades av låga klippta buxbomshäckar. De klippta häckarna är en kvarleva från renässansens högeståndsträdgårdar som på detta sätt överlevt i folklig form. Typiskt skånskt är även att det inte förekom några enskilda gravar utan kyrkogården delades upp i kvarter där varje hemman i byn tilldelades en plats. Exempel på kyrkogårdar med skånska influenser är Skummeslöv och Våxtorps kyrkogårdar i Laholms kommun.

Gravarna på de medeltida kyrkogårdarna

Under vissa tider begravdes de döda i varv, d v s man började i en ände av kyrkogården och fyllde på i tur och ordning med avlidna tills kyrkogården var fullbelagd. Därefter började man om igen på plats ett. Gravarna markerades i allmänhet inte alls eller med ett enkelt träkors. Samhällets övre skikt krönte sina gravar med stenmonument i form av sarkofager, tumbor, hällar eller stenkors. Under senmedeltiden uppstod även en sed att rika familjer köpte gravplats inne i kyrkorna.

De riktigt förmögna och betydelsefulla familjerna kunde också bygga speciella gravkor i eller i anslutning till kyrkorna. I Halland har adeln aldrig haft samma dominerande ställning som i Skåne och det finns heller inte många gravkor. Mest känt är det Gathenhielska gravkoret i Onsala kyrka från tidigt 1700-tal. I Våxtorp byggdes ett gravkor 1601 över godsägaren på Vallen och 1670 uppfördes ett gravkor i Abilds kyrka för den förste svenske landshövdingen Liliehök. Det finns även ett gravkor i Tölö kyrka i Kungsbacka kommun. Sambandet mellan smittspridning vid epidemier och begravningar inne i kyrkorna blev klarlagt under 1700-talet och försäljning av gravrätter inne i kyrkorna förbjöds 1783.

Vegetationens renande betydelse

1815 beslöt riksdagen att begravningar på kyrkogårdar inne i städer och byar måste upphöra på grund av att de kunde sprida smitta och ohälsa. Nya kyrkogårdar skulle anläggas utanför bebyggda områden och förses med stängsel och trädkrans. Under upplysningstiden på 1700-talet ansågs det vetenskapligt belagt att träd hade en renande effekt på luften och skulle kunna hindra spridning av smittosamma sjukdomar. Vid denna tid kom även en lag om att *”kyrkogårdarna skola väl hållas för deras skull som där vila.”*

I Halland låg redan många kyrkor enskilt eller i utkant av bebyggelse och genom skiftena under 1800-talet spreds dessutom bebyggelsen ut i landskapet, varför lagen från 1815 troligen inte fick något omedelbart genomslag. Trädkransen fick dock visst genomslag, oftast av ask eller pil, även om växtligheten på kyrkogårdarna i Halland även fortsättningsvis länge förblev ytterst sparsam. Detta berodde delvis på det karga och blåsiga klimatet men planteringar kunde också anses som misshushållning med marken och togs ofta bort. Allan Berglund nämner i sin artikel om de nordhalländska kyrkogårdarna från 1922 att: *”Det är förvånande att iakttaga hur ringa betydelse växtlighetens skönhetsvärde ha för en del personer, som satts att ha hand om våra kyrkogårdar.”* På en teckning från ca 1800 av Varbergs kyrka syns dock relativt höga träd innan för muren runt kyrkogården vilket tyder på att det fanns en sed av trädkrans långt innan lagen 1815.

Förnyelse i slutet av 1800-talet

Under 1800-talet genomfördes många förbättringar beträffande jordbruket, vilket ledde till högre levnadsstandard och ökad befolkningensmängd. De medeltida kyrkorna blev för små trots att de under årens lopp byggts till. Under slutet av 1800-talet uppfördes därför många helt nya kyrkor i länet. I några fall utnyttjades den äldre kyrkans murar, men flera socknar valde helt nya platser för kyrkobyggnaderna med mer iögonenfallande placering i landskapet. Bland annat byggdes nya kyrkor i Gödestad, Hanhals, Ölmevalla, Släp, Falkenberg, Stafsinge, Vinberg och Tjärby. De gamla övergivna kyrkogårdar som ännu finns kvar i en del socknar speglar hur de halländska kyrkogårdarna kan ha sett ut i hundratals år.

1815 hade länsstyrelserna blivit handläggare för ärenden enligt Begravningskungörelsen och skulle godkänna ritningar av planer för kyrkogårdar. Nya kyrkogårdar planlades i allmänhet med stora kvarter med ett symmetriskt nät av vägar och gångar men omgavs ännu av en mur och en trädkrans. Gravarna var i enskild ägo och fick en individuell utformning och placerades längs rätlinjiga gångar. Befintliga kyrkogårdar påverkades troligen först vid utvidgning, som i de flesta socknar blev nödvändig genom befolkningsökningen under seklet.

Senare under 1800-talet uppstod en annan typ av kyrkogård som hade sina rötter i den mer naturliknande och romantiska engelska landskapsparken. Här introducerades många nya arter bland annat

hängande träd- och buskarter, så kallade sorgträd och sorgbuskar som hagtorn, gullregn, rödbok, ask, poppel, pil, amerikansk lind. Även städsegröna buskar fick genomslag på kyrkogårdarna så som tuja och cypress. Landskapskyrkogården vidareutvecklades så småningom till s.k. skogskyrkogårdar. De var i första hand influerade av de tyska parkkyrkogårdarna och antog en friare och mer oregelbunden karaktär. S:t Jörgens kyrkogård i Varberg är ett tidigt exempel i länet på skogskyrkogård. Det engelska landskapsidealet fick ett större genomslag på kyrkogårdar i anslutning till städerna medan den symmetriska rätlinjiga stilen ofta levde kvar på landsbygdens sockenkyrkogårdar.

1900-talet – mot en förenkling

Efter andra världskriget ledde en accelererade massproduktion av stenvårdar och strängare utformnings bestämmelser till minskad variation. För att skapa en rationell skötsel av kyrkogårdarna förenklades planteringar till sammanhängande gräsmattor utan genomskärande grusgångar. Även ramar, staket, buxbomshäckar och kedjorsom inhägnat de enskilda gravplatserna togs bort och ersattes med gräs. Gamla gravvårdar utan gravrättsinnehavare förflyttades från ursprungsplatsen och staplades vid murkanter eller särskilda uppställningsplatser. Förändringarna har ofta skett etappvis med små åtgärder åt gången. Det samlade resultatet innebär dock en betydande åverkan på kyrkogårdens kulturhistoriska värde. Detta är påtagligt på större delen av kyrkogårdarna i Halland, även om de flesta har något eller några kvarter av äldre karaktär bevarade. Träden är det formelement som levt kvar men på nya kyrkogårdar, anlagda efter 1970, har trädkransen ofta bytts mot träd i dungar eller solitärträd.

Trender i det sena 1900-talet

I Sverige legaliserades eldbegängelse 1888. Det första krematoriet byggdes vid samma tid, men det verkliga genomslaget för denna metod kom först på 1930-talet. Kremering och gravsättning i urnor istället för kistor har medfört att gravplatserna blivit betydligt mindre liksom gravvårdarna.

Den första minneslundan i Sverige anlades i Malmö 1959, men gravskicket blev allmänt förekommande runt om i landet först på 1970-talet. Idag gravsätts ca 1/3 av alla döda i minneslund. Detta gravskick har upplevts av många som allt för anonymt, vilket medfört nya former av gemensamhetsgravplatser där gravarna

Ålderdomlig form av gravvård i sten, en s.k. dödsbräda. Grav B 1-3, på Skrea kyrkogård.

markeras, till exempel med små metallplaketter i asklunder eller andra typer av gemensamma monument som block, murar och skulpturer. Det ser även ut som att det kan bli en renässans för familjegravplatsen genom återanvändning av gamla familjevårdar som omarbetas och kompletteras med nya uppgifter, se avsnitt om återanvändning.

Idag är det brukligt att sätta gravrättstiden till 25 år vilket kan skapa en snabbt föränderlig kyrkogård. Därutöver ger den nya begravningslagen större frihet och möjlighet till gravrättsinnehavarna att utforma gravplats och gravvårdar individuellt. Det mångkulturella Sverige börjar också sätta sin prägel på kyrkogårdarna t ex har foton på gravvårdar blivit vanligare liksom rikare utsmyckning och bearbetning av stenarna.

Gravvårdarnas utveckling

I tusentals år har vårdar rests över döda av nära anhöriga som velat visa sin aktning och skapa en plats för att bearbeta sorg och saknad eller för att markera platser där viktiga händelser inträffat. Vårdarnas storlek och utformning har präglats av tidens tekniska och ekonomiska förutsättningar.

De äldsta gravvårdarna

(1) De äldsta typerna av kristna gravvårdar i sten är liggande hållar eller stenkistor, så kallade Eskilstunakistor. Dessa typer av vårdar levde kvar i olika former fram till 1800-talet. På 1600-talet var vårdarna rikt ornamenterade, ibland med porträtt. Under 1800-talet fick stenkistorna eller tumborna en mer sparsam dekor, oftast med en låghuggen fris runt den något förhöjda inskriptionsytan. De flesta människor hade inte råd att låta tillverka monument i sten. Vanligast var troligen att graven inte markerades överhuvudtaget men det kunde också förekomma träkors, vilket var det absolut vanligaste gravmonumentet fram till mitten av 1800-talet. Dessa är sedan länge förmultnade och har inte lämnat några spår på våra kyrkogårdar.

(2) Förutom träkors förekom det även så kallade dödsbrädor, som härrör från tiden innan kistor började användas. Den döde bars på en bräda till kyrkogården och brädan fick följa med ned i graven. Under 1600-talet kom skicket att ställa upp brädan på graven med den dödes initialer inristade i träet. Så småningom började dödsbrädorna tillverkas i sten i form av stående tunna och sparsamt dekorerade kalkstensvårdar.

(3) Det förekom även enstaka stenvårdar som tillverkats hantverksmässigt av stenhuggare i mjuka bergarter som kalksten och sandsten, ofta från lokala stenbrott.

1800-talet

Under slutet av 1800-talet när den industriella utvecklingen möjliggjorde brytning och bearbetning av sten i större skala blev granit det vanligaste materialet för gravvårdar. Framför allt blev polerad svart granit populärt. Stora gravmonument var en statussymbol och storleken ökade med familjernas förmögenhet. Släktgravar fick ofta påkostade inhägnader i form av stenstaket eller stenstolpar med kättingar.

(7, 8) Under 1840–70-talen möjliggjorde den industriella tekniken gjutning av järn istället för smide och gravvårdar av gjutjärn fick en glansperiod. Vårdarna fick oftast formen av ett kors eller staket som målades svart, grönt eller grått med försilvring eller förgyllning av vissa partier.

Sedan slutet av 1700-talet hade gravvårdarna präglats av nyklassicismens stränga stramhet. (5) Senare under 1800-talet blev obeliskformade gravvårdar på massiv sockel en vanlig typ samt höga gravstenar med grovhuggna sidor och polerad framsida. Stenfirmor gav ut gravvårdskataloger som spreds över landet vilket minskade de lokala traditionerna som dithills funnits. (4) Andra exempel på gravvårdar från denna tid är marmorkors på postament av granit eller sandsten, samt obearbetade stenar med infälld marmorplatta.

(6) Romantiken fick också ett visst genomslag och i slutet av 1800-talet kom nationalromantiken och skandinavismen, som visade sina fornnordiska rötter genom resta bautastenar med imiterande runskrift och grovhuggna ytor oftast av natursten. Jugendstilen medförde gravvårdar formade bland annat som stubbar med slingrande blomrankor.

Vid slutet av seklet blev det vanligare med individuella gravar istället för familjegravar. Den döde fick en egen personlig gravvård som pryddes med namn, yrkestitel, födelse- och dödsdag och kanske även ett bibel- eller psalmcitat. Det fanns en rik ikonografi för dekoren av gravvårdarna. Några exempel är:

- Korset = Kristi uppståndelse
- Lagerkransen = evigt liv, odödlighet
- Eken = materialet i Kristi kors, helig enligt gammal keltisk tro
- Palmkvisten = martyrernas seger över döden
- Rosen = den kristna kärleken som är osjälvisk, återhållsam och mild

1920-talet – protester mot förflackning

Många ansåg att industrialismen medfört sämre smak och sänkt nivå av den goda gravvårdskulturen. 1919 utkom *Kyrkogårdskonst* av Harald Wadsjö, en inventering av gamla kyrkogårdar och gravvårdar i Sverige, där författaren propagerade för en god gravvårdskultur. Samfundet för Hembygdsvård engagerade sig också och ordnade en utställning på Skansen 1928 med gravvårdar tillverkade av landets ledande stenfirmor och ritade av konstnärer och dåtidens stora arkitekter som Markelius, Asplund och Lewerentz.

(10) Genom Stockholmsutställningen 1930 fick funktionalismen sitt genombrott. I utställningen fanns även en särskild gravvårdsavdelning. Den nya typen av gravvårdar fick en klassiserande prägel men med ett striktare formspråk. Enkla former, släta ytor, stående kvadratiske eller rektangulära stenar ev. med dekor av bladrankor, facklor, urnor.

Modernismen på kyrkogården

(11) Goda utsikter uppstod därmed för en utveckling av framtidens gravvårdskultur. Depressionen under mellankrigstiden och det därpå följande andra världskriget stoppade utvecklingen och fick också långtgående konsekvenser för stenindustrin vilket medförde begränsat utrymme för konstnärlig utveckling. Efter andra världskriget fattade många kyrkogårdsnämnder beslut om att införa maximihöjd på gravvårdar vilket skapade en ny stil på gravvårdarna med låga, breda, ytterst homogena stenar. Denna typ av gravvård levde sedan kvar i flera årtionden. Kataloger med olika typstenar spreds vilket gav samma långa likformiga rader av stenar på kyrkogårdar över hela landet.

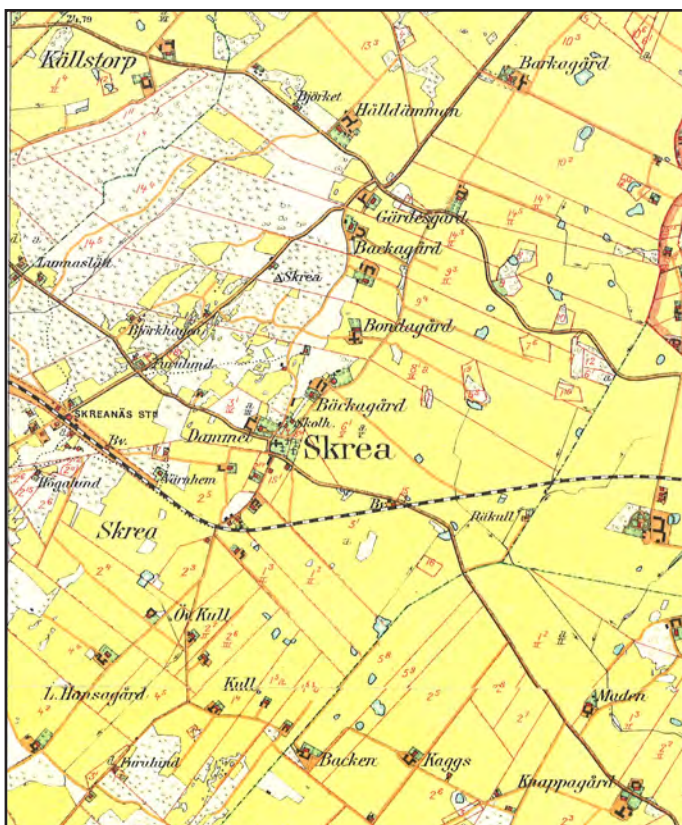
Kremering och gravsättning i urnor istället för kistor medförde mindre gravplatser och därmed även mindre vårdar. Höjder på 30–50 cm blev inte ovanligt vilket begränsade möjligheter till inskriptioner på stenen. Idag finns därför ytterst sällan titel eller annat som berättar något om den döde. Under mellankrigstiden hade diabas återigen blivit en populär sten till gravvårdar. Under 1960–70-talen blev granit i alla färger populärt och typografin förenklades ytterligare.

Många ansåg att efterkrigstidens utveckling innebar en utarmning och förflackning av god gravvårdskultur varför tävlingar och utställningar genomfördes för att höja kvaliteten på gravvårdskulturen och ta fram nya gravvårdar former i nya material och former.

Trender i dagens gravvårdsutveckling

Efterkrigstidens strama enkla gravvårdsideal levde kvar fram till 1970–80-talen, men vid denna tid inträdde en förändring i utvecklingen som fortsatt in på 2000-talet. (12) Några utmärkande drag för senare tiders utveckling är:

- Asymmetriska fria former på stenarna.
- Natursten, gärna råhuggna och oregelbundna med karaktär så nära det naturliga som möjligt.
- Kristna symboler har ersatts av symboler som ofta saknar någon egentlig betydelse som blommor, gärna rosor eller liljekonvaljer, fåglar, landskap t ex solnedgångar eller träd.
- Granit är den absolut vanligaste stensorten. Även gnejs och diabas är vanligt förekommande. Något ovanligare är marmor, skiffer och täljsten. Stenen kommer sällan från lokala stenbrott.
- Sverige är idag på väg mot ett mångkulturellt samhälle vilket även ger avtryck på våra kyrkogårdar i form av andra religioners ikonografi, foton och rikare färgstarkare smyckning.
- Askurnlunder blir allt vanligare, där de dödas namn och årtal markeras, då det sena 1900-talets minneslunder ofta upplevts som allt för anonyma.

Ekonomisk karta över Skrea från 1924. Landsvägen genom Halland passerade länge alldeles i kanten av kyrkoråden, som var omgiven av landsbygden och den lilla kyrkbyn. En bit väster om kyrkbyn hade stationssamhället växt fram.

Vägen mellan kyrkogårdens södra grind och det gamla ålderdomshemmet är numera avbruten av gamla E6.

Historik

Trakten kring Skrea kyrkogård

Trakten kring Skrea har varit bebodd sedan forntid, vilket en stor mängd fornlämningar vittnar om. Skrea kyrka och kyrkogård har också långa anor, sedan medeltiden. Den gamla byn Skrea låg norr om kyrkan, men när laga skifte genomfördes 1856 (samtidigt som kyrkan byggdes och kyrkogården utvidgades), spriddes byns bebyggelse. Ett fåtal gårdar och byggnader med andra centrala funktioner låg dock kvar i den traditionella kyrkbyn.

Prästgården ligger en liten bit norr om kyrkan. Bostadsbyggnad är från 1936 och liknar en villa i funkisstil. Huset användes som lärarbostad efter det att prästämbetet delades med Falkenberg. Skolan finns kvar än idag. Den byggdes på 1890-talet, intill kyrkogårdens norra sida. Den har även kvar sin funktion som skola. Strax väster om kyrkan låg arrendatorsbostället med ett friliggande bostadshus och trelängad ekonomidel. Gårdsbebyggelsen revs för att ge plats åt det nya församlingshemmet på 1980-talet. Det gamla församlingshemmet, Solgården, låg högre upp i Skrea backe, i en äldre hallandslånga från mitten av 1800-talet.

Intill kyrkogårdens södra sida ligger ännu den före detta ringarbostaden, Ringatorpet från 1890-talet. Skrea församling har länge varit nära anknuten till Falkenbergs församling. Klockartjänsten i Falkenberg omfattade även Skrea. Klockaren hade en ringare underställd sig i Skrea, som skötte ringning i kyrkklockan och som fick sin tjänstebostad här. Strax söder om det som idag är gamla E6 fanns ett ålderdomshem, uppfört som ett stort bostadshus 1 ½ plan i dubbel rumsbredd. Bredvid ligger en större lantgård med bostadsbyggnad från omkring 1850.

Idag växer Skrea och framför allt i sluttningarna runt kyrkbyn växer ett modernt villasamhälle fram. Sockenborna ägande sig åt jordbruk på den magra jorden och missväxt var inte ovanligt. Närheten till havet utnyttjades så till vida att tången från stränderna användes som gödningsmedel. Under 1900-talet påbörjades en del skogsplantering för att binda jorden och hindra sandflykten i de sandiga jordarna vid havet. Från Utöver jordbruk var fiske en viktig försörjning, både i åar och hav. Med tiden grundades också ett tegelbruk i Herting, som var en

Till vänster: Ringatorpet strax söder om kyrkogården.

del av socknen. I 1900-talets början tillkom även stenbrytning som en viktig näring. Verksamheten nådde sin mest intensiva period åren före första världskriget. Brottet låg nära Mannaberg och drevs genom Granit AB Kullgrens Enka, som även hade omfattande stenbrytningsverksamhet ibland annat i Varberg. Stenen skeppades till Danmark, England, Tyskland men kan även ses i husgrunder och som gatsten i Falkenberg.

1908 övergick Hertingområdet från Skrea till Falkenberg vilket blev en svår skatteförlust för kommunen. Vid denna tid började dock ett stationssamhälle växa fram kring Skreanäs station, numerariven, då järnvägen drogs fram genom socknen. 1943 övergick även Skrea strand till Falkenberg och 1952 gick hela socknen upp i Falkenbergs kommun. Idag växer befolkningen i Skrea betydligt, med omfattande bostadsbyggande främst i form av villor kring kyrkbyn och stationssamhället.

Skrea kyrka

Den medeltida kyrkan i Skrea revs för att ge plats åt den nuvarande kyrkan som byggdes 1855–56. Den ritades i den för sin tid mycket typiska nyklassicistiska stilen efter ritningar av arkitekten Johan Fredrik Åbom. Den nya kyrkan placerades *något längre norrut på kyrkogården så att dess södra långhusmur byggdes på den medeltida kyrkans norra mur.*

Kyrkans exteriör är välbevarad sedan uppförandet med många typiska nyklassicistiska drag. Den vitputsade fasaden, rektangulärt *långhus* med ett tresidigt kor i öster och ett *högt smalare* torn i väster. Tornet är krönt av en *öppen gracil* kopparklädd lanternin med spira. Långhustaket är täckt med skiffer. Fasaderna är enkla med stora höga rundbågiga fönster, och typisk dekor med portaler och hörnkedjor samt en tandsnittsfris *längs tornets takfot*. Det ljusa kyrkorummet präglas delvis av det nyklassicistiska stilidealet med altarpupsats, altarring och predikstol. De skapades 1856 av Johannes Johansson i Mjöbäck, vars släkt i generationer skapade många av interiörerna i de nybyggda nyklassicistiska kyrkorna. Den illusionsmålade taklisten är också från kyrkans tillkomsttid.

I övrigt präglas interiören av 1900-talets renoveringar. Vid en renovering 1908 tillkom bänkgavlarna och ambon i koret i jugendstil samt dekormåleri i form av rosettmålningar i det välvda brädtaket. Korgolvet i kalksten från härrör från 2002 liksom färgsättningen i

Gårdsbebyggelsen på det gamla arrendatorbostället väster om kyrkan revs för några år sedan och en åker intill har blivit parkeringsplats. Kvar finns rester av stenmurarna runt åkern.

kyrkorummet, som dock ligger nära den ursprungliga. Kyrkans ursprungliga orgelfasad av Emil Langlet avlägsnades 1959 och ersattes av en ny, ritad av Troels Krohn. Om kyrkans medeltida ursprung minner malmfunten från 1587 som står på foten till en medeltida kalkstensdopfunten. Läktarunderbyggnader är senare tillkomna.

Enligt riksantikvarieämbetets kyrkoinventering bör följande beaktas särskilt i *förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön*:

- Kyrkogårdens stenmurar, trädrader och smidesgrindar.
- Den välbevarade exteriören.
- Innertakets dekorationsmålningar.
- Den fasta inredningen från byggnadstiden; predikstol, altarpupsats, altare, altarring, psalmnummertavla, läktare och portalomfattningar, samt dopfunten med medeltida ursprung.

Det övre fotot är taget 1918 när kyrkogården just utvidgats. Träden är unga och gräset har växt högt - det slogs bara ett par gånger per säsong. Nedre bilden saknar datering, men här går den gamla grusvägen förbi kyrkan. Vägen kantades av stenmurar som ännu finns kvar runt dagens parkeringsplats. Foto: Sigfrid Gunnäs, Kulturmiljöbild.

Kyrkogårdens historik

Precis som kyrkan i Skrea så har sannolikt även kyrkogården medeltida anor. Det finns dock nästan inga källor som berättar något om kyrkogården i Skrea före 1800-talet. Det finns några äldre kartor men dessa visar inte mycket mer än själva läget. Sedan mitten av 1800-talet, när den nya kyrkan byggdes, så verkar dock kyrkogården vid upprepade tillfällen ha förändrats och äldre material och spår har tagits bort.

1800-talet

Perioden i mitten av 1800-talet verkar ha varit en omvälvande tid för Skreaborna. Ägora skiftades, gårdar flyttades, samtidigt som en ny kyrka planerades och kyrkogården ändrades. Efter beslut på sockenstämma så började man med att utvidga kyrkogården 1842. Befolkningen i landet växte betydligt under 1800-talet, och de gamla medeltida kyrkogårdarna blev för små för sockenborna. Det kan förstås ha varit likadant med kyrkogårdarna, att de blivit fullbelagda. Nu flyttades muren ut och gravstenar som inte var huggna togs bort och lades i muren. Denna uppgift kan tolkas så att det gällde stenar som

var mer hantverksmässigt och enkelt huggna och inte formgivna av en professionell stenhuggare. När nya kyrkor byggdes valde man vid denna tid de stora vita nyklassicistiska kyrkorna, ljusa och rena med enkla linjer. En äldre rörig och vildvuxen kyrkogård med enkla gravvårdar i skiftande material och utförande kan förstås ha framstått som en önskad kontrast till kyrkan.

Troligtvis lades inte alla murar om på 1840-talet då det finns uppgifter om att byggmästaren fick i uppdrag att lägga om murarna i samband med att den nya kyrkan byggdes på 1850-talet. Han fick även uppdraget att återuppbygga portar i väster som förut, och övriga anpassas efter de utvidgningar som skulle göras. Dessa portar, troligtvis överbyggda stigluckor, är rivna sedan länge. Ny mark hade då köptes av bostället nr 3 Dammet, vilket tyder på att ytterligare en utvidgning gjordes. En anekdot säger att en av de stora stenarna i nordvästra hörnet av kyrkogårdsmuren härrör från kyrkans byggnation. När den huggits bars den upp i tornet av en stark arbetare/stenhuggare. Byggmästaren godkände den inte, utan arbetaren fick bära ner den igen och stenen lades i kyrkogårdsmuren. Den nya kyrkan byggdes inte på exakt samma ställe som den gamla, utan något längre norrut. Ungefär fram till 1980-talet fanns det synliga stenar ute i gräsmattan som påstods vara kvar från kyrkans södermur.

1884 fanns ett förslag om att bygga kyrkstall vid kyrkan. Detta beviljades inte på grund av brandfaran. 1897 grävdes kyrkogården om och planerades. Än en gång rensades kyrkogården på äldre gravar; nu gamla järnkors och träkors. Troligtvis gjordes detta arbete som en början på den utvidgning som gjordes i början av nästa sekel.

Under 1800-talet var mycket av själva begravningsverksamheten något som anhöriga skötte själva. Vid dödsfall fick närmaste manliga släktingen samla ihop fyra, fem man som gick till kyrkan för själaringning och gravöppning. Man turades om att ringa två och två, då det för äldre personer skulle ringa upp till ½ timme. Släktingar och grannar samlades i den avlidnes hem för förtäring. Skolläraren eller ringaren höll tal eller läste en psalm. Sedan följde man den döde, som bars, till kyrkan. Tre, fyra man hade gått i förväg för att ringa i kyrkklockorna. På kyrkogården skedde sedan gravsättningen. Det verkar som att man aldrig gick in i kyrkan och att prästen inte deltog.

Utvidgningen i början av 1900-talet

1905 skedde den stora utvidgningen mot söder. Att detta är ett tillägg till en äldre kyrkogård är tydligt än i dag, då denna del ligger lägre än den äldre och planmässigt utgör en annan stil än den äldre. Inga arkivhandlingar har påträffats som visar någon ritning av den nya delen och hur den kan ha sett ut. Några slutsatser kan ändå dras om det ursprungliga utseendet. Enligt tidens ideal fick den utvidgade ytan en tämligen strikt och symmetrisk plan, men ändå något oregelbunden till sin form. Detta härrör troligen från hur landsvägen passerade förbi längs södra sidan. Med tanke på tidens ideal kan planen i stora drag vara intakt, med en tydlig mittaxel som fortsätter mot öster från den gamla kyrkogården, gräsbeväxta kvarter som kantas av gångar, stödmuren som här är byggd av huggen granit i motsats till den äldre som är byggd av fältsten.

Troligtvis fanns en trädkrans och även gångarna kantades av träd; knuthamlade almar varav det ännu finns ett enstaka exemplar kvar av. Ett flygfoto från 1930-talet visar på att fanns ännu unga träd längs gångarna och längs södra kanten av nya delen, vilka skulle kunna ha planterats 20–25 år tidigare. Träden i trädkransen på den äldre delen är äldre och högre vilket tyder på att de planterades tidigare, kanske i samband med arbetena på 1850-talet. Detta foto visar dels en korsformad plan där även huvudgångarna kantades av trädalléer. Dock har nu gångsystemet runt kyrkan ändrats till en rombformation.

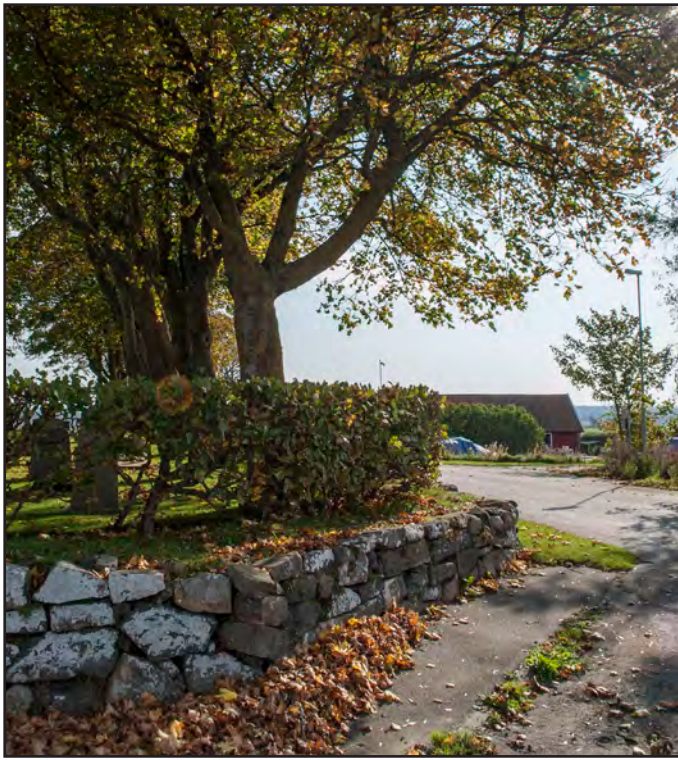
Det är också sannolikt att kyrkogårdsdelen redan från början planerades så att ”finare” familjegravarna med ramar förlades längs gångarna. Det finns ännu många kvar av dessa tidiga gravvårdar från 1910–20-talen, ofta med stenramar, längs kvarterets ytterkanter. Mindre och enklare gravarna placerades inne i kvarteren. Två områden på den yngre kyrkogårdsdelen kallades för ”allmänningar”, då de användes för så kallade allmänna gravar. Detta innebar att det var gravar utan gravrätt och som belades efterhand, utan att det fanns släktskap mellan de som vilade här. Ålderdomshemmet hade ett speciellt område i närheten av handpumpen där det sattes träkors eller små liggande hällar på gravarna. Här ska även ha begravts några tyskar som flöt iland avlidna efter en förlisning ute till havs under kriget. Efter kriget grävdes de upp och transporterades hem till Tyskland för sin sista vila.

Flygfoto över Skrea kyrka, troligen från 1980-talet. E6 har fått en rakare sträckning, men går fortfarande mellan Ringatorpet och kyrkogården. Arrendebostället ligger kvar med manhus och trelängad ekonomibyggnad. Kyrkan är inskriven i en rombformad gångstruktur. Kvarter F framträder som ett ljus stråk; troligen ett större sammanhängande kvarter av stenramsgravar med grus. Foto: Kulturmiljö Hallands arkiv, Skrea kyrka, dnr 464/87.

Ekonomisk karta över Skrea från 1966. Landsvägen har nu fått en rakare sträckning förbi kyrkogården. Karta: Lantmäteriet.

Det sydvästra hörnet av kyrkogården flyttades in på 1960-talet för att skapa en mindre trafikfarlig korsning.

Det sena 1900-talet

Ringaren som bodde i ringartorpet var något av en vaktmästare som också skötte kyrkogården. I ringarens uppgifter ingick att klippa häckar och slå gräset. Gräsets slogs med lie fyra gånger om året fram till 1946–47 då en gräsklippare införskaffades. Vatten fick bäras från Ringartorpet fram till 1967 då brunn och vattenposter anordnades på kyrkogården.

Den mer regelbundna gravplatsindelningen på den äldre kyrkogårdsdelen som vi ser idag kom till 1969. Det har berättats att det tidigare såg ut som ett åsknedslag och var stor oreda på den gamla kyrkogården. Sannolikt rensades det bort en del äldre vårdar. Stora delar av den äldre kyrkogårdsdelen är därför belagd från 1969 och framåt med en rätare gravvårdsplacering. Antalet träd minskades också. Det ursprungliga avståndet mellan kyrkogårdens träd var ungefär fem meter, men många av trädkransens träd var dubbelplanterade med träd båda sidor om gångarna. ”Det var som en tät skog på kyrkogården på foton från tidigt 1900-tal”.

I samband med omläggningen till högertrafik lades muren om i det sydvästra hörnet, i slutet av 1960-talet. Muren skulle sneddass av och sänkas 25 cm för att förbättra trafiksäkerheten i korsningen mellan vägen från Skrea ut på och den förbipasserande landsvägen, dåvarande E6 som följde kyrkogårdens södra sida. Detta är troligen förklaringen till att kyrkogårdens

sydvästra hörn är avkapat. Även det nordvästra är trubbigt, vilket troligen också är en åtgärd för trafiksynpunkt. Sedan 1967 finns det även en parkering väster om kyrkan, utanför kyrkogårdsmuren.

Stödmurarna av betongsten mellan den gamla och nya delen samt terrasserings på den yngre delen anlades på 1980-talet. Den rombformade gångstrukturen runt kyrkan finns med på kartor från 1980-talet, men är idag igenlagd på den södra sidan. På 1980-talet revs arrendatorsbostaden och församlingshemmet byggdes. Församlingshemmet har sedan nyligen byggts till med en större huskropp i vinkel.

1993 anlades en datoriserad bevattningsanläggning och en del träd togs bort för att skapa utsikt ner över Skrea backe. 2006 anlades en askurnlund i den äldre delen på norra sidan av kyrkan.

Arkeologi

Trakten kring Skrea kyrka har varit bodd i årtusenden och är mycket rik på fornlämningar. Området har undersökts bland annat i samband med utbyggnad av stora infrastrukturprojekt som nya motorvägen E6 och järnväg, samt stora exploateringar för bebyggelse. Här tas de fornlämningarna upp som identifierats på eller i nära anslutning till kyrkogården.

1946 påträffades 5 ämnen till flintyxor i det sydvästra hörnet av kyrkogården vid en gravgrävning. (Skrea 184:1) Precis norr om kyrkogården, ungefär där ekonomibyggnaden vid kyrkogården ligger, påträffades fynd i form av flintavslag, en pilspets i flinta, brända ben, glasartat lergods, tegel och sentida glas. Vid en senare förundersökning 2010 påträffades inga fynd av förhistorisk eller historisk karaktär då jorden rörts om och nya massor påförts i form av jord med inslag av bergkross. (Skrea 127:1)

I den utvidgade delen av kyrkogården finns trappor och stödmurar i kalkcementsten från 1980-talet.

Området väster om kyrkogården har undersökts vid upprepade tillfällen och fynden visar på en omfattande aktivitet på platsen från stenåldern, både jägarstenåldern och bondestenåldern när människorna började bli bofasta och odla jorden. Här fanns bl.a. spår av en boplatz i form av stolphål, gropar och härdar, flintavslag, spridda keramikskärvor av yngre rödgods, fajans och lerpipor, fragment av järn, ett grophus och en brunn troligen från en period mellan bronsåldern in på medeltiden, men även in i ny tid som 1700-tal. (Skrea 226)

Vid vägen mellan p-platsen och nya församlingshemmet väster om kyrkogården står en vägsten. Den är från tiden efter 1850 och räknas därför inte längre som fornlämning. (Skrea 188) Olika mindre fynd har gjorts. Vid nya församlingshemmet hittades en del av en flintyx. (Skrea 138:1) Ute på åkern nordost om kyrkogården finns ett område med rester efter huggning av flintföremål. (Skrea 174:1) Högre upp i backen där det byggts nya villor påträffades en spår av en gård som finns med på storskifteskartan från 1791 och var en av de som fick ligga kvar efter skiftet. Lämningar runt gården tyder på att gårdsläget har använts från medeltid och framåt. (Skrea 219)

Även öster om församlingshemmet hittades rester av boplatser i form av härdar, kokgrop med stora, tätt packade brända stenar, gropar och stolphål, enstaka skärvor av keramik som daterar lämningarna till huvudsakligen yngre bronsålder/äldre järnålder. (Skrea 208) Intill dessa lämningar fanns spår av fossil åker, ett torvfyllt gränsdike längs en förmodat medeltida åkerparcell, en mycket långsmal åkerteg. Här fanns även ett dike överlagrat med material som förflyttats ned från berget i avlagringar som skapat en åkerterrass. Spåren har daterats till 1600- eller 1700-tal. (Skrea 209)

Beskrivning av dagens kyrkogård

Placering och omgivningar

Skrea kyrka och kyrkogård ligger drygt en halv mil sydost om Falkenberg. Kyrkan är belägen på södra sluttningen av Skrea backe, en höjdformation mellan gamla och nya E6. Ett öppet, flackt landskap med skiftad gles jordbruksanknuten bebyggelse breder ut mot söder och väster, där även kyrktornen i Årstad och Eftra skymtar. Från kyrkans torn kan man se ut till havet. Mot väster och norr ligger tätare villabebyggelse.

Runt om kyrkan finns spår av den äldre kyrkbyn i form av en skola, ringarbostaden och på andra sidan gamla E6 ett före detta ålderdomshem som idag mer ser ut som en lantgård. Det finns ännu spår av en äldre vägdragning från kyrkogårdens södra grind rakt över till ålderdomshemmet. Denna gamla väg är dock satt ur bruk sedan dalen mellan dessa bebyggelser genomskärs av den breda och trafikerade gamla E6. En liten bit väster om kyrkan ligger stationssamhället, Skreanäs, som växte fram här under tidigt 1900-tal. Samhället sträcker sig i mot väster längs Stationsvägen och ända ut till Näset vid havet. Idag har kyrkbyn och stationssamhället växt samman genom stora exploateringar för villor, förskolor, skolhus och det nya församlingshemmet. Precis väster och norr om kyrkogården finns asfalterade parkeringsplatser. På norra sidan av kyrkogården finns en mindre ekonomibyggnad tillhörande kyrkogården.

Kyrkogården är indelad i två delar; en äldre runt kyrkan och en senare utvidgning i direkt anslutning till den äldre delen, i sluttningen öster om kyrkan.

Den gamla folkskolan i Skrea ligger strax norr om kyrkogården. Till höger skymtar den f.d. prästgården och till vänster syns församlingshemmet.

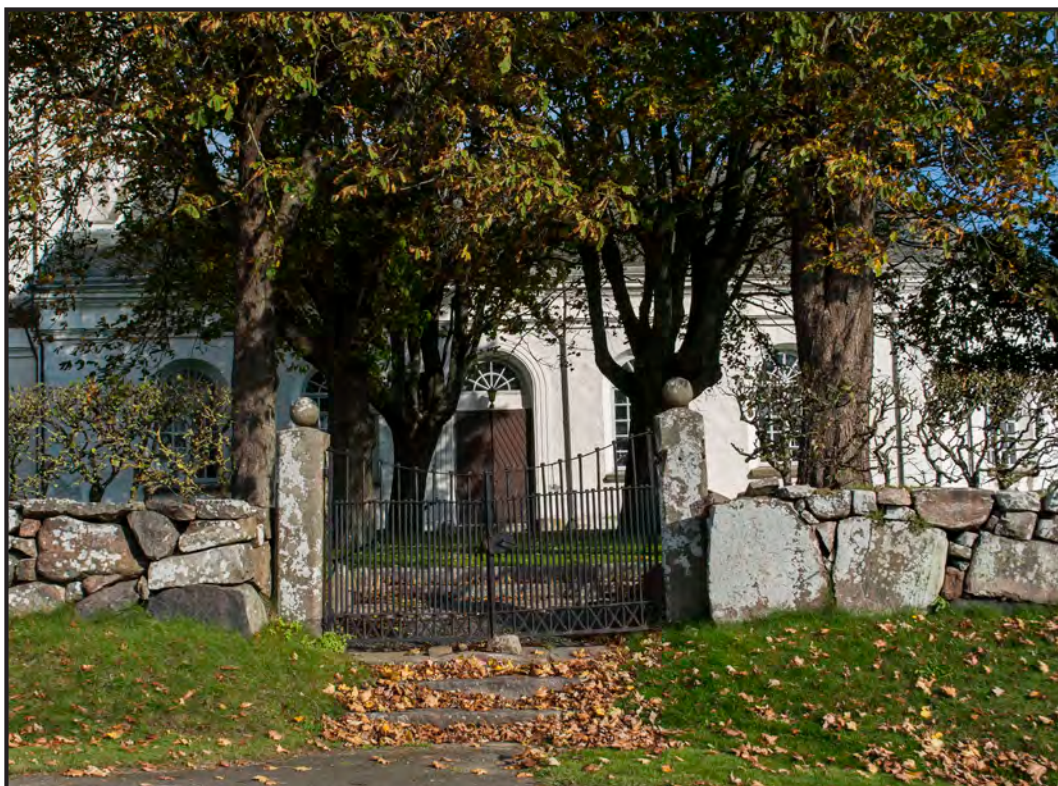

Västra grinden.

Norra grinden till gamla kyrkogårdsdelen.

Södra grinden till gamla kyrkogårdsdelen.

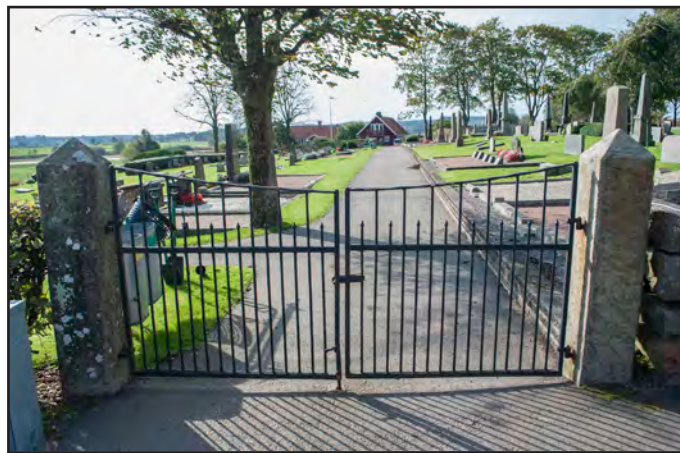
Omgärdning och entréer

Den äldre delen av kyrkogården omges av en kallmurad stenmur mot alla sidor utom öster där den nya delen ligger. Muren är en traditionell gråstensmur av fältsten i granit och gnejs i olika storlekar. På grund av sluttande mark övergår muren mot söder till att vara en stödmur i höjd med kyrkogårdens marknivå. Muren är ca en meter hög och 0,6 – 0,9 meter bred. Stödmurarna varierar i höjd från en halvmeter och upp till över en meter. Murarna har en avtäckning av växtlighet som gräs, stensöta och fetbladsväxter. Ovanför stödmuren i väster och söder, samt halva kanten mot öster växer en klippt häck av oxbär. Runt alla murar, utom mot öster, finns en trädkrans av sykomor- och skogslönn. Vid grindarna har kransen inslag av kastanj.

Den yngre delen av kyrkogården kantas av en stödmur i söder och väster. Den är också kallmurad av huggna granitblock, och har därför en jämnare struktur än fältstensmuren runt den gamla delen. Muren är några decimeter hög mot söder men betydligt högre, upp mot två meter, mot sluttningen i öster. Även denna mur har en avtäckning av gräs och sedum. Mot norr växer en klippt häck av oxel. Det finns även en sådan häck ovanpå stödmuren i söder. Mot öster finns en nyplanterad häck ovanpå muren. Denna är tillfälligt kompletterad av ett enkelt trådstängsel mellan träpålar, i väntan på att häcken vuxit upp, och kan erbjuda en mer stadig avgränsning mot den stora höjdskillnaden vid stödmuren mot åkern i öster.

Som överbryggnings av höjdskillnaderna och mellan den äldre och den yngre delen finns en stödmur av flata staplade betongstenar, lagda i mellan nio och tolv varv. Den är ungefär 70–80 cm hög. Inne på den yngre delen finns också lägre stödmurar av betongsten, lagda i fyra till fem varv. Det finns även trappor i stödmurarna på vissa ställen för att överbrygga höjdskillnaderna.

Det finns ingångar till kyrkogården mot flera håll; en mot väster och två på vardera södra och norra sidan. I öppningarna sitter äldre vackert utformade och svartmålade smidesgrindar med svängda ovankanter. De sitter mellan huggna stenstolpar. Till den äldre delen av kyrkogården är pelarna krönte av runda stenkulor, medan de till den yngre bara har en spetsad, pyramidformad ovalsida. På grund av höjdskillnad mellan kyrkogården och dess omgivning finns stentrappor innanför grindarna mot väster och söder.

Norra grinden till den yngre delen.

Norra sidan av den yngre delen kantas av en klippt oxelhäck.

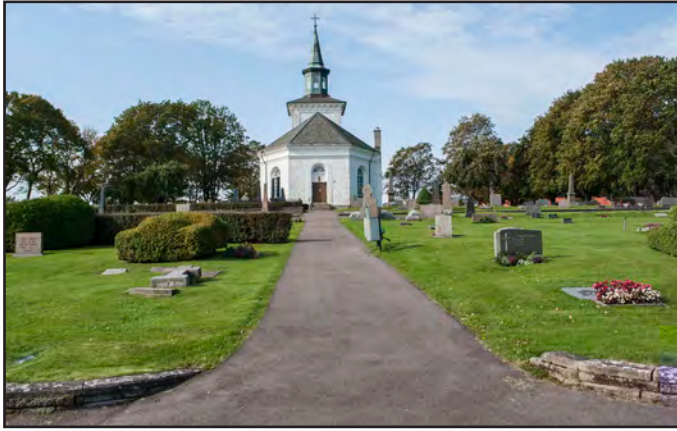
Stenmur och trädkrans längs norra sidan av gamla delen.

Södra grinden till nya kyrkogårdsdelen. Här byter muren karaktär; oregelbundna främst fältsten i den gamla och huggna mer regelbundna stenar runt den yngre delen.

Stödmuren längs den östra kanten av kyrkogården lades om 2016 och en ny häck har planterats.

En tydlig mittaxel löper genom kyrkogården.

En gång var den äldre delen uppbyggd kring en korsform, som sedan någon gång under tidigt 1900-tal ändrades till en rombform. Denna triangulära struktur finns kvar på norra sidan av kyrkan.

Kvarter H och en smalare gång bildar en ram runt den yngre delen av kyrkogården.

Planform och gångvägssystem

Kyrkogårdstomten ligger högre än omgivande mark. Den ursprungliga kyrkotomten runt kyrkobyggnaden var i stort sett kvadratisk. Under 1900-talets första år utvidgades kyrkogården mot öster, i en något oregelbunden rektangulär yta, troligen formad delvis efter en äldre ägo gräns längs den förbipasserande landsvägen.

Alla kvarvarande gångar på kyrkogården är asfalterade. Gångsystemet har ändrats och förenklats sedan ursprungstiden. Många gångar har tagits bort och lagts igen med gräs. Systemet i den gamla delen har en gång utgått från en traditionell korsplan med två mittaxlar. En centralaxel i västöstlig riktning som ännu finns kvar med kyrkans långhus i mitten och en tvärsaxel i nordsydlig riktning, mellan grindarna mot söder och norr. Denna gång har en gång varit kantad av träd, vilka ännu finns kvar längs en gräsgång mot söder. Någon gång under början av 1900-talet ändrades gångstråken så att kyrkobyggnaden blev inskriven i en rombform. På södra sidan lades dessa gångar igen på 1990-talet men finns ännu kvar på den norra sidan, där de numera inramar en askurnlund.

Den äldre och den yngre delen av kyrkogården skiljs åt av en gång i nordsydlig riktning, som löper mellan två grindar. Den utvidgade delen är indelad i två delar; en sydlig och en nordlig, på vardera sidan av mittaxeln. Båda dessa delar är också inramade på alla sidor av asfalterade gångar. Alla gångar i den yngre delen var troligen kantade av träd. Då dessa alléer bestod av alm som nu drabbats av almsjukan återstår idag endast ett av dessa träd, nära den norra grinden.

Gravvårdarna på kyrkogården är placerade i mer eller mindre raka rader i nordsydlig riktning. På äldre delen är de flesta traditionellt vända mot öster. I de delar som är tagna i anspråk en bit in på 1900-talet finns även rader som är vända i västlig riktning. Det finns även en rad av relativt sentida gravar längs den norra muren i äldre delen, vilka är vända mot söder. Runt hela den yngre utvidgade delen finns en rad av gravvårdar vilka vänder sig in mot kyrkogården, liksom en inramande krans.

Vegetation

Skrea kyrkogård har en vegetation som är typisk för en landsortskyrkogård såsom trädkrans och gräsytor. Här finns också några mer säregna inslag som ger just denna kyrkogården speciella karaktär.

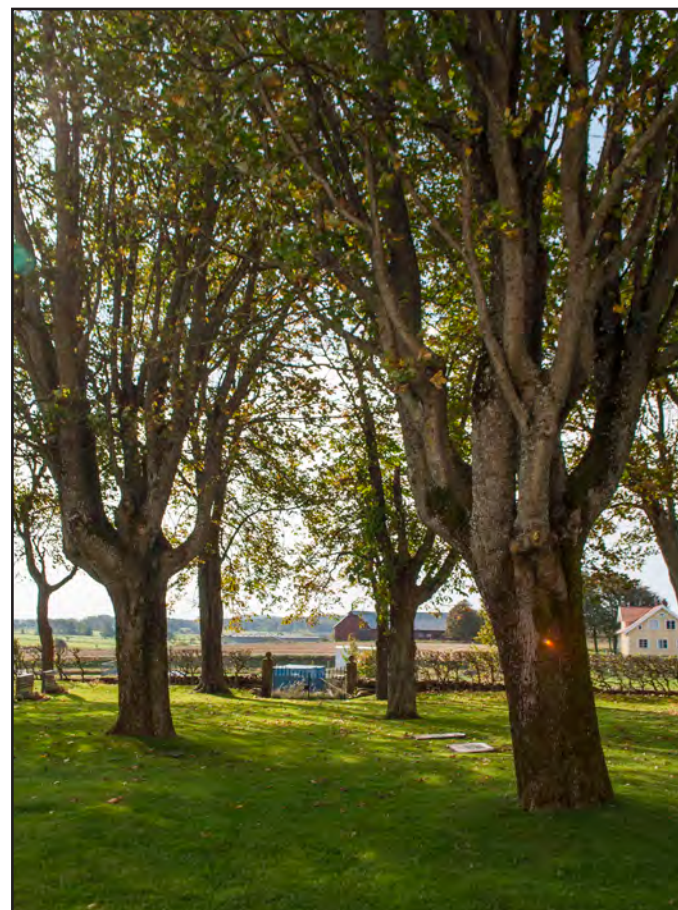
Kvarteren är gräsbeväxta. Den äldre delen kantas av en trädkrans mot norr, söder och väster, av sykomorlönns och skogslönns. Förr var flera gånger kantade av trädalléer. I anslutning till grindöppningarna står idag enstaka exemplar av hästkastanj, vilket kan tyda på att gångarna var kantade av kastanjer. På södra sidan av kyrkan finns ännu tre högresta träd, lönn och kastanj, som rest av en allé längs en sedan länge igenlagd gång från södra grinden och fram till kyrkans södra ingång. Norr om kyrkan står en äldre sykomorlönns, som är den enda resten av en allé mellan norra kyrkporten och norra kyrkogårdsgrinden. I äldre tider hamlades träden, vilket inte genomförts sedan mitten av 1980-talet. Träden avstånd varierar mellan fem och tio meter, då enstaka träd tagits ned, men kransen upplevs ändå som intakt på de tre trädförsedda sidorna.

Runt den yngre delen i öster fanns en trädkrans av alm, troligen planterad i samband med kyrkogårdsdelens tillkomst i början av 1900-talet. Träden har dock drabbats av almsjuka varför endast en av almarna återstod vid inventeringstillfället. Det finns en antagen trädplan upprättad 2016 för en återplantering av trädkransen.

Ovanpå stödmurarna mot väster och söder på den äldre kyrkogårdsdelen växer en ungefär en meter hög klippt oxelhäck. Även den yngre delen kantas av klippta häckar av oxel mot söder och norr. Mot öster finns en nyplanterad häck med lövbärande plantor.

Trädkrans av äldre träd; lönn och kastanj, här i kvarter A.

Från den södra grinden fram till kyrkan finns rester av en allé som en gång kantade en gång.

I kvarter B finns tre äldre sorgträd, formklippta buxbombsbuskar och thujor.

Den kallmurade kyrkogårdsmuren är utformad som en stödmur mot söder, krönt av en klippt häck av oxel och trädkrans av främst lönn.

Rygghäck i kvarter F.

Över hela kyrkogården finns dessa stora formklippta buxbombsbuskar. De kan vara häckar som en gång kantade enskilda gravar men som blivit förväxta. Här i kvarter E.

I kvarter B, på gränsen mellan den äldre delen av kyrkogården och den yngre växer också en klippt häck, här av oxbär. På den yngre kyrkogårdsdelen, i kvarter G, finns en låg klippt rygghäck av oxbär. I detta kvarter finns även en liten plats med en äldre vattenpump i gjutjärn, inramad av en hög klippt tujahäck.

Karakteristiskt för Skrea kyrkogård är också sorgträden. Söder om kyrkan finns några äldre sorgträd; en hängalm och två hängaskar i kvarter B, och på norra sidan en äldre hängask intill en grav i kvarter C. Mest säreget är dock ett stort antal mycket stora buxbombsbuskar ute på kyrkogården. De är formklippta i udda mjuka former. Deras storlek kan tyda på att det är små häckar som ramade in gravplatser som fått växa ihop. De flesta finns i kvarter E, men förekommer även spridda över kvarteren B, C, F och G.

Församlingshemmet i Skrea består av två sammanbyggda hus; det vita från 1980-talet och det röda från 2010-talet.

Byggnader

Församlingshemmet ligger strax nordväst om kyrkogården. Det byggdes på 1980-talet och dess arkitektur kan ses lite som en sammansmältning av sin tids villabyggnader och den traditionella hallandslängan. Den är en ganska stor huslänga på en hög gjuten sockel, vitmålad stående träpanel, tvåluftsönster och ett högt sadeltak, täckt med betongpannor. Församlingshemmet är nyligen tillbyggt med en stor rödmålad byggnad i vinkel. Den har betydligt bredare byggnader, större fönsterytor och sadeltaket är täckt med röda betongpannor.

På norra sidan av kyrkogården, ungefär vid grinden in till nya delen, finns en mindre ekonomibyggnad som tillhör kyrkogårdsförvaltningen. Även denna byggnads utformning har anknytning till äldre byggnadstradition, men i en modern tappning. Det är en murad och vitmålad byggnad med rödmålad träpanel i gavelröstena och rött betongtegel på sadeltaket.

Ekonomibyggnaden norr om kyrkogården.

Äldre vattenpump omgärdad av en thujahäck i kvarter G.

Övrigt

På en kyrkogård finns det även en rad andra inslag med olika funktioner. Det är önskvärt att även dessa inslag har en genomtänkt och anpassad utformning, gärna av naturmaterial, kulörer som finns i naturen och /eller tillverkade med traditionella metoder för att skapa en god helhetsverkan på kyrkogården.

Ute på olika platser på kyrkogården finns serviceplatser med vattenposter, soptunnor, ställ för redskap, vattenkannor och vaser. De är mycket enkelt utförda utan någon särskild formgivning och med sentida uttryck. De består av ställ av galvaniserat järn, vattenkran, enkla dagvattenbrunnar av betong med perforerade järnlock och soptunnor i plast. I den äldre delen är de placerade vid kyrkans sydöstra fasad och innanför den norra grinden. På den yngre kyrkogårdsdelen är de utplacerade vid gångar samt innanför entrén i söder. I kvarter G på den yngre kyrkogårdsdelen finns en fint utformad vattenpump av gjutjärn av äldre modell. Detta är dock den enda vattenpost som är dold, av en relativt hög tujahäck.

Belysningen på kyrkogården består av gatlyktor av standardmodell av modernt slag. Stolpe och armaturer är målade i en grå färg. Vid grindarna i väst och i norr, vid parkeringsplatserna, finns informationstavlor. De har enkelt, modernt utförande och utgörs av två skåp av plåt monterade på galvaniserade stolpar.

På den äldre delen av kyrkogården finns en del soffor utplacerade. I anslutning till askgravlunden finns två soffor av äldre modell "Byarum" med svarta gjutjärnsgavlar och brunmålade sitsar. Runt kyrkobyggnaden står soffor av enklare men klassisk modell med gjutna svartmålade gavlar och gulmålade träsisar.

Det finns flera serviceplatser runt om på kyrkogården med ställ för kannor, soptunnor. Här med en enkel bänk vid koret.

Serviceplats vid kanten av kvarter F.

Gravkvarterens karaktär

I den äldre delen av kyrkogården ligger kvarter A-D samt en askurnlund, jämnt grupperade runt kyrkan. I den yngre delen ligger kvarter E-H.

Kvarter A utgör det nordvästra hörnet av kyrkogårdens äldre del. Kvarteret är ganska litet och triangulärt till sin form. Gravvårdarna står i raka rader i nordsydlig riktning. Det finns även en rad längs norra muren vänd in mot kyrkogården. Kvarteret är lättöverskådligt och tydligt inramat av den kallmurade stenmuren och trädkransen av lönn, samt den diagonala gången längs östra kanten. I kvarteret finns främst stående stenvårdar, varav de flesta är låga tidstypiska vårdar från 1970-talet och framåt. Som helhet har hela kvarteret en sentida prägel från andra hälften av 1900-talet, men i det södra hörnet finns en liten grupp äldre vårdar från senare hälften av 1800-talet, och tre av dessa har placerats i klass 1. Längs den norra muren står två gjutjärnskors och lutade mot muren finns fyra mycket ålderdomliga stenhällar. Även dessa är placerade i klass 1.

Ålderdomliga utranterade vårdar står ihopsamlade och lutade mot den norra muren.

Kvarter A är trinagulär till sin form. Här står en av kyrkogårdens få belysningsstolpar.

I det sydvästra hörnet finns några äldre vårdar.

I övrigt finns här främst sentida enhetliga låga vårdar i kvarteret.

I kvarter B vid mittgången står några av kyrkogårdens mest storslagna gravvårdar.

Kvarter B består karkatäriseras av träd; trädkrans och sorgträd. utöver en mångfald av äldre varierade vårdar.

Östra raden med högresta påkostade stenar ingår i enhetlig värdemiljö.

Kvarter B utgör det sydöstra hörnet av kyrkogårdens äldre del. Kvarteret har en något oregelbunden kvadratisk form. Även gravraderna är något oregelbundna i nordsydlig riktning. I den västra delen av kvarteret glesas gravvårdarna ut till större tomma gräsytor. Kvarteret omgärdas av den låga kallmurade stödmuren, en klippt oxelhäck och trädkransen. B är det kvarter som mest präglas av vegetation då även kantas av resterna av en äldre allé längs västra kanten och här finns tre sorgträd; två hängaskar och en hängalm ute i kvarteret, samt några mycket stora formklippta buxbombsbuskar vid enskilda gravar.

Även om kvarterets gravvårdar är av bland ålder, storlek och form, så finns det fler äldre gravvårdar här än i övriga kvarter; från senare delen av 1800-talet och framåt. B är också det kvarter med flest klass 1-gravar; 18 stycken. I det nordöstra hörnet, nära kyrkan och mittgången finns en koncentration av äldre monumentala, påkostade och exklusiva vårdar varav några är inramade med smidesräcken och buxbomshäck. Sammantaget har kvarteret en något ålderdomlig karaktär. Här har strävan efter att ordna och rätta ut under andra hälften av 1900-talet inte helt lyckats omforma den äldre kyrkogårdens karaktär.

Den östligaste raden ligger nere på nya delen, ett trappsteg lägre än övriga kvarteret. Denna rad har dessutom en något annan riktning än de övriga och upplevs därför inte visuellt som tillhörande kvarteret. Historiskt hör raden till den yngre utvidgningen med större påkostade stenramsgravar som bildar en ram runt den nya delen, en tydlig årsring från när kyrkogårdsdelen anlades och togs i bruk under 1900-talets första år. Denna rad ingår därför i värdefullt karaktärsområde 1.

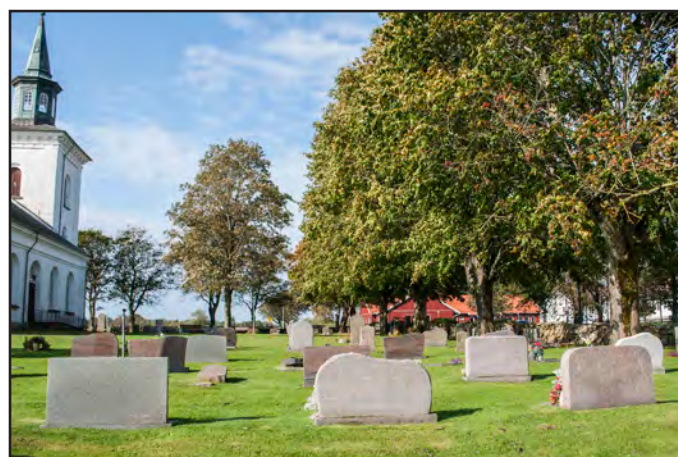
Kvarter C utgör det nordöstra hörnet av kyrkogårdens äldre del. Kvarteret har en något oregelbunden kvadratisk, nästan triangulär form. Även gravvårdarna står i något oregelbundna rader i nordsydlig riktning. I den västra delen av kvarteret glesas gravvårdarna ut till en stor sammanhängande gräsyta. Kvarteret avgränsas mot norr av den kallmurade stenmuren och uppväxta trädkransen. Här finns också två solitärträd; en kastanj som är kvar av en allé längs en gång från norra grinden till kyrkan, samt ett sorgträd; en äldre hängask. I kvarteret finns också en mycket stor formklippt buxbombsbuske.

I kvarteret finns främst stående vårdar i sten av blandade åldrar, storlekar och former. Flera av dessa är av äldre datum; monumentala, påkostade från sent 1800- och tidigt 1900-tal. De flesta av dessa äldre står samlade i det sydöstra hörnet. Det finns ett gjutjärnskors i kvarteret. Nio av dessa äldre vårdar som står ute i kvarteret på sin ursprungliga plats är placerade i klass 1, liksom de nio mycket ålderdomliga stenhällar som står lutade mot norra muren. Sammantaget har kvarteret en något ålderdomlig karaktär trots strävan efter att ordna och rätta ut under andra hälften av 1900-talet.

Den östligaste raden ligger nere på nya delen, ett trappsteg lägre än övriga kvarteret. Denna rad har dessutom en något annan riktning än de övriga och upplevs därför inte visuellt som tillhörande kvarteret. Historiskt hör raden till den yngre utvidgningen med större påkostade stenramsgravar som bildar en ram runt den nya delen, en tydlig årsring från när kyrkogårdsdelen anlades och togs i bruk under 1900-talets första år. Denna rad ingår därför i värdefullt karaktärsområde 1.

Även i kvarter C finns flera högresta påkostade familjegravar, flera längs den östra gången som ingår i enhetlig vårdemiljö 1.

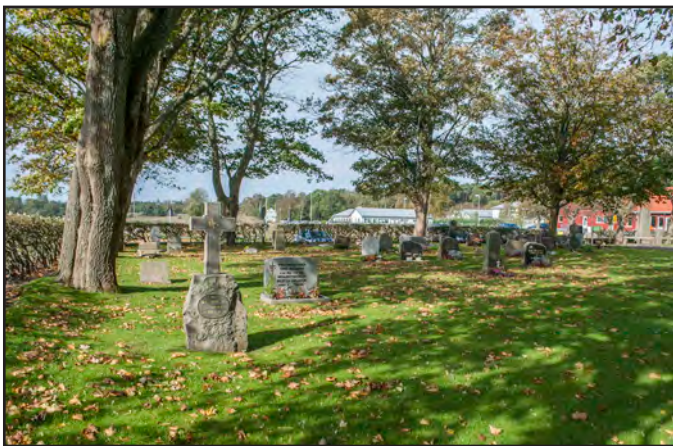
De äldre vårdarna står främst längs kvarterets kanter. I övrigt dominerar de sentida låga enhetliga stenvårdarna och stora obelagda gräsytor.

Ålderdomliga utrangerade stenvårdar står ihopsamlade och lutade mot den norra muren i kvarter C.

I kvarter D finns främst sentida enhetliga små låga stenar med urngravar.

Det finns dock några enstaka mycket fina äldre stenvårdar bevarade som berättar om kvarterets äldre historia.

Kvarter D utgör det sydvästra hörnet av kyrkogårdens äldre del. Kvarteret har en något oregelbunden nästan triangulär form. Här finns en mer sentida gravplatsindelning med rätta rader av urngravar med relativt små stenvårdar, främst från sent 1900-tal och fram till nutid. De flesta följer sin tids ideal, men det finns en unik personligt utformad vård i form av en G-klav i smide. Kvarteret gjordes om då berget ligger så ytligt här att det nästan inte blev någon jordtäckning över kistorna med stora sanitära olägenheter som följd. Här och var finns ändå några äldre enkelgravar kvar sedan en tidigare indelning. De finns främst längs murarna i väster samt längst i öster. Dessa är av blandat slag. Här finns bland annat en svart sten i diabas med en marmormedaljong formgiven av Thorvaldsen, den enda på kyrkogården. Åtta av dessa äldre gravvårdar är placerade i klass 1. I den östra delen av finns nästan inga gravvårdar utan kvarteret består mest av en stor sammanhängande gräsyta.

Kvarteret omgärdas av den kallmurade stödmuren, den klippta oxelhäcken samt trädkransen. I öster finns också resterna av allén längs gången från södra grinden. Det står även en kastanj ute i kvarteret vilken troligen hört till enskild gravvård.

Askgravlunden ligger i den äldre delen på den triangulära gräsytan norr om kyrkan. Den kantas av asfalterade gångar. Lunden ritades av kyrkogårdsarkitekt Monica Sandberg och stod klar 2006, men har förändrats betydligt sedan ritningen upprättades. Ett grusat stråk tvärs över gräsytan, kantat av en låg svartmålad smidesställning varpå skyltar med de avlidnas namn skulle fästas finns inte. Längs smidesracket skulle en plantering av perenner finnas. Istället består lunden idag av en kort grusgång som leder fram till en liten kvadratisk grusad plats, kantade av storgatsten. Mitt på den kvadratiska platsen står en högre polerad sten, på vilken små metallskyltar med de avlidnas namn fästs. Stenen står på en planteringsyta kantad av rostigt stål där blombuketter kan placeras.

Kvarter E är ganska glest belagt med vårdar. En del av de små liggande stenarna kan vara spår av de allmänningar som fanns i kvarteret.

I kvarter E finns flera av kyrkogårdens märkliga buxbomsbuskar.

Kvarter E utgör den norra halvan av kyrkogårdens nyare del. Kvarteret är en något oregelbunden kvadratisk gräsyta omgiven av en asfalterad gång. Marken sluttar mot öster och är terrasserad genom låga stödmurar av kalkcementsten i östra kanten. Ytan i mitten är glest belagd med gravvårdar och ger därför ett något oregelbundet intryck, även om planen visar rätta rader i nordsydlig riktning. Inne i kvarteret finns ännu spår av de områden som kallades för "allmänningar" med enklare gravar, bland annat några små liggande stenar över barngravar. Längs den västra gången finns några mer representativa och påkostade familjegravar från 1910–20-talen, flera med stenramar. Kvarteret karakteriseras också av ett större antal stora formklippta buxbomshäckar i säregna former, vilka idag är typiska för Skrea kyrkogård.

Längs den västra gången finns en del stenramsgravar kvar. Vid fototillfället fanns ännu den enda kvarvarande almen av de alléer som en gång kantade gångarna.

Kvarter F och G utgör tillsammans den nya kyrkogårdsdelens södra halva, och bildar liksom kvarter E, en oregelbunden rektangulär gräsbeväxt yta kantad av en asfalterad gång. Marken sluttar mot öster och är terrasserad genom låga stödmurar av kalkcementsten i den östra kanten. Kvarter F anlades troligen som en allmän del och det finns ännu spår av de så kallade "allmänningarna" med mindre enklare gravar. Här hade bland annat ålderdomshemmet ett speciellt område. Där sattes träkors eller små liggande stenar på gravarna.

I kvarteren finns olika årsringar samlade, ganska tydligt separerade från varandra. Längs gångarna står mer representativa familjegravar från 1910–20-talen när denna kyrkogårdsdel var ny. Här finns även värdefullt karaktärsområde 2; ett område av sammanhängande tidstypiska grusfyllda stenramar från mitten av 1900-talet, med låga breda stenvårdar med ram utformade till en enhet. I den västra kanten av kvarter G finns värdefullt karaktärsområde 3; en tydlig årsring från 1960–70-talet med tidens typiska låga breda enhetliga stenvårdar mot en låg klippt rygghäck. I kvarteret finns även ett antal gravvårdar som fått läggas ned då det stod instabilt. Även här finns stora formklippta buxbomsbuskar, typiska för Skrea kyrkogård. I kvarter G finns en stor tujahäck som ramar in en äldre handpump av gjutjärn.

Förr bestod troligen större delen av kvarter F av grusade stenramsgravar. Idag återstår enstaka längs den västra gången, samt ett större parti i norra delen. Det senare utgör ett värdefullt karaktärsområde.

Nedan och till vänster: Kvarter G består till stor del av relativt enhetliga stenvårdar från 1930-talet och framåt. Några stenramsgravar finns kvar längs östra gången. Här finns en stor tujahäck vilken inramar en vattenpump.

Kvarter H ligger som en ram runt den yngre delen och flera av vårdarna illustrerar hur gammal utvidningen är.

Kvarter H ligger som en gräsbeväxt ram runt kyrkogårdens yngre del, mot söder, öster och norr. Här finns många representativa påkostade gravvårdar från 1910–20-talen när denna del var ny, flera med stenram. Kvarteret ingår därför i värdefull karaktärsområde 1. De mer påkostade vårdarna från 1920-talet och framåt är ofta uppbyggda av flera delar. Många av vårdarna har fått plockas isär och läggas ned på grund av instabilitet. Flera av de som står kvar lutar.

Flera av de stenar som står kvar lutar.

I den södra delen av kvarter H finns flera fina vårdar från 1920-talet, vilka fått läggas ned på grund av instabilitet.

Kvarter H, östra raden mot söder.

Gravvårdar på Skrea kyrkogård

De olika gravvårdstyperna på kyrkogården följer i huvudsak de nationella strömningarna, se tidigare avsnitt om allmän kyrkogårdshistorik. Strömningarna har nått landsorten i Halland något senare än vad den nationella redogörelsen anger, vilket är påtagligt i större delar av länets kyrkogårdar.

Ålder och form

Äldre gravar har vid upprepade tillfällen rensats bort. Det finns därför relativt få äldre gravvårdar på Skrea kyrkogård och många av dem saknar gravnummer. När gravkartan upprättades på 1980-talet tycks planen ha varit att de skulle flyttas från sin plats eller tas bort. Ytterst få av vårdarna är från tiden före 1850, och flera av dessa står ihopsamlade vid norra muren. De är ofta av ganska tunna stenslivor grovt huggna. På kyrkogården finns bara fyra gjutjärnskors kvar, varav två, från 1870, är flyttade till den norra muren i kvarter A. Dessa gamla vårdar stod sedan senare delen av 1990-talet samlade i ett lapidarium på den triangulära gräsytan norr om kyrkan. De flyttades dock därifrån i samband med att askgravlunden anlades 2006. Dessa är nästan de enda spår av kyrkogårdens äldre historia och bör återfå en värdig placering där de kan ses och få en betryggande framtid.

Det finns ännu några vårdar ute i kvarteren i den äldre delen från tiden 1850–1900. De är främst samlade längs mittgången öster om kyrkan och intill det västra grindpartiet. De flesta finns i kvarter B och utgörs främst av de höga smalstenar, obelisk-, kors- och bautastensformade som är typiska för sent 1800- och tidigt 1900-tal. Många gravplatser har säkerligen varit inramade, men idag finns bara enstaka stenramsgravar kvar. Ett större sammanhållet stråk finns längs gången mellan den gamla och nya delen samt i kvarter F i den nya delen. Två av de stora familjegångarna längs mittgången i öster är omgärdade av smides-/gjutjärnsstaket, och en med buxbomshäck. Det finns även två gravplatser med stenstaket. I den yngre delen finns de äldsta gravarna främst längs gångarna, varför detta område är en viktig årsring på kyrkogården.

Material

De flesta vårdarna är stående och tillverkade i sten; främst av ljusare röd och grå granit, gnejs och svart diabas, ibland kallad svart granit. Endast en vård i

Äldre utrangerade stenar och ett järnkors vid norra muren i kvarter C.

Annorlunda variant av hög sten med kors (A12) med text på tre av de fyra sidorna, troligtvis från 1880-talet.

Vården A 13 över åbon Andreas Hansson från No 1 Hjortsberg född d. 12/6 1816 död d. 26/12 1879 har även en fint formad baksida med ett stort kors i relief.

Det finns bara ett fåtal järnkors kvar på Skrea kyrkogård. Dessa två i kvarter A är troligen flyttade från sina ursprungliga platser. De är resta över ett par från No 1 Hjortsberg; Johanna Bengtsdotter född 1831, död 1870 och åbon Pehr Persson född 1828, död 1870.

marmor har påträffats. Bland äldre vårdar är stenen ofta slät med helt eller delvis polerad framsida. På yngre vårdar är stenen ofta blank-, mattpolerad, råslammad eller obearbetad. Det finns ytterst få vårdar i annat material än sten, ett fåtal gjutjärnskors samt en sentida i smide. Ett undantag är en modern vård i trä i kvarter B; ett krucifix under ett litet trätak.

Skador

Det som är mest påtagligt på Skrea kyrkogård idag är det stora antal vårdar som lagts ned på grund av instabilitet. Ska de stå kvar måste de säkras i mark och delade stenar måste stiftas så att de håller samman. Sättningssskador förekommer där vårdarna lutar betydligt eller stenramarna blivit ojämna.

Andra skador är påväxt i form av lav och alger. Tillsammans med vittring har ett antal av de äldre gravvårdarna/gravanläggningarna svår- eller otydbara texter. På gjutjärnskors/staket förekommer rost. Det har funnits flera stenramar men de flesta är idag borttagna.

Inskriptioner

Inskriptionerna på vårdarna består oftast av titel, namn, födelse- och dödsdatum, gårds- eller ortnamn. Andra inskriptioner är ovanliga på Skrea kyrkogård. I enstaka fall förekommer hänvisning till en psalmvers eller bibeltext, vilket annars är vanligt på andra håll i länet. Längre inskriptioner är inte vanligt förekommande, men det finns enstaka exempel. Det finns mer traditionella som "Älskad saknad". Några berättar något om de som begravts: "Åt de välgörande makarne... restes i tacksamhet denna vård af församlingen" (grav utan nr i kvarter B). De riktigt gamla vårdarna har ofta betydligt längre och mer berättande texter. På Skrea kyrkogård finns de ålderdomliga tunna stenhällarna vilka står lutade mot norra muren och som man ser innehåller mycket text. I deras nuvarande skick är de svårlästa. Det finns dock några mycket fina stenar i Storegårds familjegrav med text ifylld med svart, se exempel på sidan 35. Vården A12 är rest över Bengt S. Nilsson från Kaggagård 1883 och hans ättlingar med inskriptionen; "Ty af nådene är en i frälse genom trona och det icke af eder Guds gåfva är det".

Yrkestilar var länge vanligt och det förekommer även på vårdar från sent 1900-tal. Absolut vanligast är de med jordbruksanknytning; lantbrukaren och

hemmansägaren, men även de som inte ägde sin gård själva så som åbon och statdrängen. Andra yrkestitlar som förekommer minner ofta om ett förgånget samhälle där det fanns andra arbetsuppgifter: postiljonen, polismästaren, disponenten, folkskolläraren och köpmannen. Det finns ovanligt få hantverksyrken representerade som smedmästaren och skräddarmästaren. Andra yrken finns kvar än idag som nämndemannen, snickaren, glasmästaren men också de som hör till den moderna tiden; åkeriägaren, ingenjören, vägentreprenören och vägbyggaren.

Stenhuggeriverksamhet förekom i socknen vilket återspeglas med stensliparen och stenhuggaren. Tegelbruket på Herting kan kanske spåras i titeln tegelmästaren. Närheten till hav och vattendrag skymtar fram i titlar som fiskaren, skepparen och laxfiskaren finns här. Skrea växte fram som stationsort under tidigt 1900-tal vilket speglas i titlar som stationsmästaren och banvakten. Det är ovanligt få som är förknippade med kyrkan; två kantorer. Detta beror troligen på att Skrea länge varit inkorporerat med Falkenberg och att kyrkoherdar, präster och organister begravts på kyrkogårdar inne i staden. Vissa personer fick en befattning som sträckt sig utanför socknen såsom häradsdomaren och även några riksdagsmän.

Kvinnor benämns utifrån sitt civilstånd; oftast som makan, hustrun eller änkan. Ogifta kvinnor benämns som dottern, fröken eller system. Det finns faktiskt bara två gravvårdar där kvinnor vars yrke lyfts fram; barnmorskan (G127) och lärarinnan (H31). Även män kan benämnas i form av sin plats i familjen. Det finns många vårdar där den bortgångne benämns som sonen. Det var med andra ord många som aldrig lämnade hemmet och inte bildade egen familj. Detta visar även ett flertal stenar med inskriptionen syskonen. Det kan vara barngravar men det är också många vuxna som delar grav med sitt syskon.

Unika

Särskilt kan här nämnas Storegårds stora familjegrav (B1-3) med flera ålderdomliga skivformade gravvårdar av gnejs från 1800-talets första hälft varvat med höga polerade obelisker i svart diabas. Det är en av de största gravarna på kyrkogården i ett monumentalt läge vid mittgången öster om kyrkan. Gravplatsen ramas in av ett sirligt gjutjärnsstaket. Intill ligger Backagårds familjegrav (B6-8) kantad

En av få äldre vårdar i kvarter A, unik med sitt stenstaket, familjegrav för Backagård No 9. Den stora stenen i mitten är rest över Lantbrukaren Johan Aron Pettersson och hans hustru Josefina, årtal svårtydda. De båda mindre stenarna är några av de äldsta som ännu står kvar ute på kyrkogården, resta över Åboen Peter Johan Svensson död 1863 och åbon Sven Hansson död 1876.

Denna typ av sten, en hög smalsten med pyramidformad eller triangulär ovankant, på en låg eller hög sockel är mycket vanlig bland de äldre vårdarna på de halländska kyrkogårdarna, även på Skrea. De förekom från mitten av 1800-talet och ibland på 1920-talet. Denna, D 113, är rest över Aron Anders Johansson från Nr 1 Kull, 1822-1892.

En av de äldre vårdarna på Storegårds gravplats: Här hvilar Hemmansegaren Wälaktade Nils Ottosson från Skrea Storegård född d. 28 Dec 1792, död d. 21 Nov. 1842. Den förevarer I ock redo ty den stund fick menen varder människornes son kommandes. Math. 24:44.

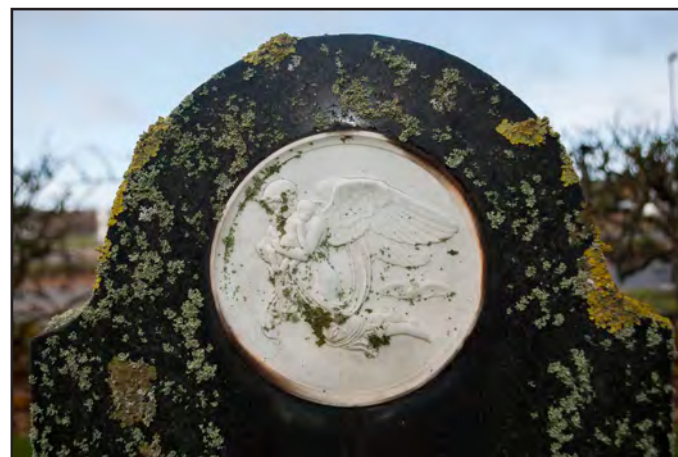
Intill Storegårds grav ligger Backagårds (B6-8) som har en annan typ av inhägnad av gjutjärn. här finns flera olika typer av stenvårdar, alla i diabas och nästan alla resta över kvinnor.

av en annan typ av gjutjärnsstaket. Här finns en blandning av stenvårdar, främst i svart diabas, i form av ett kors, en obelisk och en mindre vård krönt av en marmorduva, främst resta över kvinnor.

Det finns bara en mindre smalsten med rundad topp som försetts med en Thorvaldsen-medaljong i marmor med motivet "Natten" (D 13). Dessa medaljonger var populära under det sena 1800-talet. En av de mer märkvärdiga gravvårdarna på Skrea kyrkogård är den över byggmästare Carl Nylander (B 104). Han kom från Småland i samband med bygget av slottet Hjuleberg i grannsocknen Abild. Han bodde på ett torp som hört till Bondagård och satt i skolstyrelsen och kommunalstyrelsen i Skrea. Han lär själv ha huggit sin storslagna gravvård med stenstaket med inhuggna symboler krönt av flera små sturnor och kors.

Byggmästare Carl Nylander (B104) högg själv sin helt unika gravplats.

En enda vård (D13) på kyrkogården har en marmormedaljong, utformad av den danske skulptören Thorvaldsen, en gång vanliga på gravar runt om i Sverige. Här rest över hustrun Anna Albertina Bengtsson från No 3 Boberg, 1865-1895.

Många vårdar på Skrea kyrkogård har fått läggas ned på grund av instabilitet, som kan vara en säkerhetsrisk. Här (B33A); Åt de välgörande makarna J.A. Jonsson 1820-1886 och A.B. Jonsson 1807-1887 restes i tacksamhet denna vård af församlingen.

Även de mindre och enkla vårdarna är viktiga att bevara. Minnesvård från församlingsborna i Skrea (H31) över lärarinnan Ida Charlotta Karlström död 1919. En vård (B28) rest över Hustrun Kristina Andersson död 1899.

Den monumentala familjegraven över Storegårds invånare (B1-3) innehåller tre höga polerade obelisker och flera ålderdomliga tunna stenhällar från tidigt 1800-tal. Det är den enda gravplatsen på Skrea med gjutjärnsstaket.

Fantastisk utsikt över landskapet sydost om Skrea kyrkogård.

Sammanfattande karaktäristik

Kyrkogården i Skrea är en liten landsortskyrkogård på Skrea backes södra sluttning, i ett mycket vackert läge med vida utblickar över böljande havsnära jordbrukslandskapet. Kyrkogården har två tydliga delar; en äldre runt kyrkan omgiven av en gamla kallmurade muren och höga lövträd, samt en utvidgad del från 1900-talets första år. Den yngre delen är inramad av kallmurade stödmurar av huggen sten och en häck. Trädkransen av alm har nyligen tagits ned varför kyrkogårdsdelen är mycket öppen. Kvarteren är gräsbeväxta och ligger grupperade kring en västöstlig mittaxel. Kyrkogården har vid upprepade tillfällen förenklats och rensats på äldre inslag varför en del gångar har lagts igen med gräs. Bland annat har en nordsydlig gång genom den äldre delen lagts igen. Dock finns det rester kvar av höga äldre träd längs gången mot söder samt en del äldre sorgträd. Även en säregen rombformad gångstruktur har tagits bort på södra sidan, medan den finns kvar på norra sidan, runt en relativt ny askurnlund. Skrea kyrkogård utmärker sig också genom flera storväxta

formklippta buxbombsbuskar som ligger utströdda över kyrkogården.

Kyrkogården har gravvårdar från olika tider främst från 1860-talet och fram till nutid. Det finns en samling äldre stenvårdar ihopsamlade och lutade mot den norra kyrkogårdsmuren. De mest monumentala vårdarna står längs mittaxeln öster om kyrkan. Här utmärker sig några familjegravar med obelisker och ålderdomliga handhuggna stenvårdar inramade av gjutjärns- och smidesstaket och buxbomshäck. Helt unik är också en handhuggen grav omgiven av ett säreget stenstaket nära den södra grinden i den yngre delen. Från tiden då den yngre delen utvidgades finns flera tidstypiska fina stenvårdar vilka står som en ram kring den yngre delen. Gravvårdarna står tämligen blandat i form och ålder ute i kvarteren, men det finns några tydliga årsringar från 1900-talet i kvarter F och G i den yngre delen; ett område med stenramsgravar och ett med modernismens enhetliga vårdar vid en klippt rygghäck. Det är påfallande många vårdar som fått läggas ned på kyrkogården på grund av instabilitet.

Kulturhistorisk bedömning och bevarandeförslag

Ur historisk synpunkt är en kyrkogård av betydelse för förståelsen av trakten omkring. Bevarandeförslagen syftar till att skydda och bevara utformning och karaktär som fortfarande synlig från olika tidsperioder. De bevarade inslagen kan därmed visa på såväl kyrkogårdens historia som den allmänna kyrkogårdsutvecklingen och på bygdens historia. Bevarandeprogrammet för Skrea kyrkogård är utformat så att det omfattar kyrkogårdens övergripande karaktär med planform, gångsystem, omgärdning och vegetation samt de olika gravanordningarna.

Gravanordningar från olika tidsepoker kan visa olika tiders skiftningar i stilideal och olika typer av tillverkningsmetoder och vad det är för personer och yrkeskategorier som förekommit i bygden under de perioder som kyrkogården använts. Det är därför av största vikt att de få äldre gravar som finns bevarade också i fortsättningen omhändertas för att ge en så bred förståelse som möjligt av kyrkogården och trakten.

Lagstiftning

Idag ansvarar oftast de enskilda pastoraten eller församlingarna för kyrkogårdarna. De sköter planeringen av kyrkogårdarna och måste därför vara medvetna om de kulturhistoriska värdena, vilka enligt lag skall beaktas och förvaltas. Vissa åtgärder kräver tillstånd från länsstyrelsen, den myndighet som ansvarar för kulturmiljövårdens intressen enligt Kulturminneslagen.

Det är gravrättsinnehavaren som äger gravplatsen så länge gravrätten löper vilket medför långtgående rättigheter över gravanordningens utformning. Gravanordning som ännu är i privat ägo kan klassas som kulturhistoriskt värdefull, men beslutanderätten finns ändå kvar hos gravrättsinnehavaren. Det ligger därmed till stor del hos gravrättsinnehavaren hur anpassning till kyrkogårdens karaktär och kulturhistoriska värde sker. Först när gravrätten upphört tillfaller gravplatsen upplåtaren som då måste beakta de regler som finns till skydd för kulturmiljön. I kulturminneslagens första kapitel inledande bestämmelser framhålls det dock att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö och ansvaret vilar på oss alla. Nedan följer en sammanfattning av de lagar och förordningar som berör vården av våra begravningsplatser och

dess kulturhistoriska värden samt kommentarer till lagstiftningen.

Kulturmiljölagen (SFS 1988:950)

Skyddet av vårt kulturarv regleras framför allt av kulturmiljölagen som innehåller generella bevaranderegler för kyrkogårdar, begravningsplatser, kyrkliga inventarier och fornminnen. Fasta fornlämningar är lämningar efter historisk verksamhet som är varaktigt övergivna, och bedöms vara tillkomna innan 1850. På en äldre kyrkogård kan det t ex vara rester av äldre byggnader, murar och gravar, vilka kan beröras vid markarbeten, både ute på kyrkogården och inne under kyrkgolvet. Samråd skall därför alltid ske med länsstyrelsen när det gäller arbetsföretag på äldre kyrkogårdar. (*KML*, 2 kapitlet, 1 §, 10 §)

Kyrkobyggnader, kyrkotomter och begravningsplatser uppförda och tillkomna innan 1939 får inte på något väsentligt sätt ändras utan tillstånd av länsstyrelsen skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas. Bestämmelserna omfattar också sådana byggnader som inte är kyrkobyggnader samt fasta anordningar såsom murar och portaler. Det krävs alltid tillstånd för utvidgning, uppförande eller väsentlig ändring av byggnader, murar, portaler eller andra fasta anordningar på kyrkotomten och begravningsplatser. Sedvanliga underhållsarbeten eller brådskande reparationsåtgärder får utföras utan tillstånd, men skall utföras med material och metoder som är lämpliga med hänsyn till byggnadens eller anläggningens kulturhistoriska värde. (*KML*, 4 kap, 2, 3, 5, 11, 13 §§) Åtgärder som till stor del förändrar och kan skada en begravningsplats är bl.a. upprepad borttagning av växtlighet och förändringar av ytmaterial eller omgärdning på en gravplats eller gångstråk samt elektrisk belysning.

Ytterligare en åtgärd som man bör uppmärksamma är borttagande av återlämnade gravanordningar. Gravvårdar som är mycket värdefulla, klass 1, och saknar gravrättsinnehavare ska bevaras och vårdas. För avyttring, reparation, ändring, flyttning behövs länsstyrelsens tillstånd. (*KML*, 4 kap, 6 §) Åtgärder på dessa gravvårdar kan bekostas genom begravningsavgiften. För gravvårdar som är upptagna på kyrkans inventarieförteckning finns möjlighet att erhålla kyrkoantikvarisk ersättning för vårdåtgärder förutsatt att de finns med i en vård- och underhållsplan. I nuläget är denna möjlighet mycket

begränsad då åtgärder på kyrkobyggnader prioriteras.

Begravningslagen (SFS 1990:1144)

I Begravningslagen finns bland annat regler för förvaltning av begravningsplatser, gravrättsinnehavare och vad som gäller för gravvårdar som av kulturhistoriska skäl bör bevaras för framtiden. Gravrättsinnehavaren har rätt att bestämma gravanordningens utformning och utsmyckning, men upplåtaren kan begränsa gravrättsinnehavarens bestämmanderätt för att tillgodose god gravkultur. Det innebär exempelvis att på den del av kyrkogården som bedöms som kulturhistoriskt värdefull, kan upplåtaren ha föreskrifter rörande nya gravanordningars utformning för dess anpassning till helhetsmiljön. När en gravanordning har blivit uppsatt, får den inte föras bort utan upplåtarens medgivande. Om en gravanordning tillfallit upplåtaren och är av kulturhistoriskt värde skall den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller på någon annan lämplig plats. (*Begravningslagen, 7 kap, 26–28, 37*)

Plan- och bygglagen (SFS 2010:900)

Det kan även krävas bygglov från kommunens byggnadsnämnd för åtgärder på kyrkotomter och begravningsplatser enligt plan- och bygglagen. Även denna lag hanterar kulturhistoriska värden. En kyrkogård eller begravningsplats som är särskilt värdefull från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt får inte förvanskas och ska hållas i vårdat skick och underhållas så att dess utformning och tekniska egenskaper i huvudsak bevaras. (*PBL kap 8:13-18*) Bygglovsansökan till byggnadsnämnden kan även behöva genomgå länsstyrelsens prövning, om begravningsplatsen är anlagd före 1940, eller för de begravningsplatser anlagda efter 1939 vilka besitter stort kulturhistoriskt värde.

Miljöbalken (SFS 1998:808)

Alléer och därmed även trädkransar runt kyrkogårdar skyddas genom biotopskyddet i förordning om skydd enligt Miljöbalken och förordning om områdesskydd enligt miljöbalken, 7 kapitlet. Länsstyrelsen ansvarar för att biotopskyddet följs och kan ge dispens om det finns förutsättningar.

Kyrkoantikvarisk ersättning (KAE)

Det kan finnas en möjlighet att söka kyrkoantikvarisk ersättning för mycket värdefulla (klass 1) gravanordningar, där gravrätten återgått till

församlingen och gravanordningen tillfallit upplåtaren, kan räknas som fasta anordningar på begravningsplats. För att ersättning ska kunna beviljas till vård av sådana gravanordningar ska de föras upp på en särskild förteckning ”kulturhistoriskt mycket värdefulla gravanordningar”. Förteckningen ska fastställas av kyrkorådet i samråd med länsstyrelsen. Församlingen ansvarar för att de gravanordningar som förts upp på förteckningen vårdas och bevaras. (*Villkor för kyrkoantikvarisk ersättning, version 1.1, Svenska kyrkan*)

Generella riktlinjer för Skrea kyrkogård

- De gångar som finns idag bör bevaras. Återskapande av gångsystemet på kyrkans södra sida bör övervägas för att skapa balans och harmoni i anläggningens helhet.
- Omgärdning i form kallmurade stenmurar av natursten skall bevaras. Råd för hur en stenmur kan vårdas och underhållas finns i skriften Kyrkogårdsmuren – kultur och konstruktion, av Catharina Svala, utgiven av SLU Movium, Stad & Land, 2010.
- Kyrkogårdens entréer med smidesgrindar mellan stenpelare skall bevaras och underhållas med traditionella metoder och material.
- Omgärdning av trädkrans bör bevaras. Den trädplan som upprättats för kyrkogården tar stor hänsyn till kyrkogårdens kulturhistoriska värden och historiska utveckling och bör följas.
- Sorgträden i den äldre delen har ett stort karaktärsskapande värde och bör bevaras, vårdas och eventuellt återplanteras i enlighet med trädvårdsplanen.
- Omgärdning av klippta låga häckar bör bevaras.
- Rygghäcken i kvarter G bör bevaras, då den är en årsring från mitten av 1900-talet.
- De stora formklippta buxbomsbuskarna har blivit ett karakteristiskt kännetecken för Skrea kyrkogård, som troligen tillkommit spontant genom att enskilda gravars häckar och buskar växt. Detta är ett särdrag som bör bevaras.
- Andra mer moderna och funktionella inslag på kyrkogården så som terrassmurar, soffor, belysning, papperskorgar och servicestationer bör hålla hög kvalitet beträffande material och utformning, men vara neutrala och inte stjälja för stor uppmärksamhet från de gamla kulturhistoriska miljöerna. Här bör en översyn göras beträffande materialval och utförande. Riktlinjer för detta finns

även i Vård- och underhållsplanen för kyrkogården som säger att det behövs en omvärdering och översyn av alla inslag och lämpligast placering. En upprustningsplan bör tas fram som anpassar platsernas placering, utformning, avskärmning och materialval bättre till den kulturhistoriska miljön samt åtgärda tillgänglighetsproblemen.

Område 1, ramen runt nya delen; ovan kvarter B och nedan kvarter C.

Värdefulla karkatärsområden

1. Ramen runt den nya delen bildar en viktig årsring med vårdar från de första årtiondena efter utvidgningen; 1910–20-talen. Den sträcker sig över kvarter B, C och H. Här finns de påkostade stenvårdarna, många med stenram, utformade efter tidens ideal. Många stenramar har troligen tagits bort och även här finns flera vårdar som fått läggas ned, men denna årsring är av stor betydelse för kyrkogårdens läsbarhet.

Riktlinjer:

- Alla gravvårdar äldre än 1930 bevaras och gravrätt kan återupplåtas.
- Alla stenramar bevaras.
- Nya vårdar och gravar kan placeras på tomma platser.

2. Område med stenramsgravar i kvarter F är egentligen det som återstår av ett större ett sammanhängande område med grusfyllda stenramsgravar från mitten av 1900-talet. Tyvärr har många stenramar tagits bort för att effektivisera skötseln. Det är därför värdefullt att sådana här årsringar och karaktärsfulla områden bevaras.

Värdefullt karaktärsområde 2 i kvarter F med stenramsgravar.

Värdefullt karaktärsområde 3 i kvarter G med efterkrigstidens enhetliga rader av låga stenvårdar längs en klippt städsegrön rygghäck.

Riktlinjer:

- Alla stenramar bevaras. Ramarna bör vara fyllda med grus.
- Alla gravvårdar äldre än 1950 bevaras för återupplåtelse.
- Övriga stenvårdar kan med fördel återanvändas.

3. Modernismen med rygghäck finns representerad i kvarter G som ytterligare en sammanhängande enhetlig årsring, typisk för 1960–70-talen. Vid denna tid hade likriktningen inom gravvårdstillverkningen nått långt. Det var vanligt att dessa enkla stilrena stenvårdar stod i långa rader på gräsytor, åtskilda av låga klippta rygghäckar. Detta skapade en stillhet och enkelhet i dessa kvarter, som en symbol över att vi alla är lika inför döden. På Skrea kyrkogård finns bara en enda rygghäck av detta slag, varför det bildar en värdefull årsring att bevara.

Riktlinjer:

- Rygghäcken bevaras och vårdas.
- Alla vårdar i miljön bör vara stående i sten, av samma karaktär som befintliga. Det är viktigt att de anpassas till de omkringliggande, för att inte karaktären på kvarteren ska förändras för mycket, d.v.s. slipade alternativt polerade med rektangulär form, se även avsnitt om modernismen i den allmänna kyrkogårdshistoriken.
- Oregelbundna naturstenar bör inte tillåtas.
- Deras höjd bör inte överskrida rygghäckens höjd.
- Stenramar bör inte tillåtas.
- Stenkantade rabatter kan tillåtas framför de enskilda gravvårdarna men växtlighet bör hållas till låg höjd.

*Den enda vård i marmor. (B utan nr) Barngrav över Anna Nilsdotter fr. No 4 Boberg *21/7 1885 +10/7 1887.*

Generella riktlinjer för gravvårdar på Skrea kyrkogård

- Även gravvårdar som inte är klass 1 kan med fördel bevaras på sin ursprungliga plats och återupplåtas. De kan eventuellt flyttas, men gärna inom sin tidszon för att ännu visa kvarterets eller kyrkogårdsdelens årsring och historia.
- När en äldre vård återupplåts är det lämpligt att omarbetning sker på ett för gravvården tidstypiskt sätt i fråga om bearbetning och utformning för att bevara vårdens karaktär.
- Om skäl för bevarande saknas kan gravvårdarna bortföras. Gränsen för vad som betraktas som kulturhistoriskt värdefullt flyttas ständigt framåt och inom ett tiotal år kan 1950–60-talens gravvårdar betraktas som spår av äldre tiders gravvårdskultur som hotas av utplåning. Det är därför önskvärt att man så långt det är möjligt bevarar alla gravvårdar på sin ursprungliga plats.
- Vid förflyttning och omarbetning av en vård rekommenderas dokumentation genom fotografering. Genom fotona skall framgå stenens helhetsutseende, detaljer och text, samt vårdens placering på kyrkogården. Fotona bör sedan arkiveras då detta är av stort värde för den fortsatta samhällsforskningen och för enskilda släktforskare.
- När en befintlig gravplats av kulturhistoriskt värde skall kompletteras med nya vårdar som till exempel placeras i en stenram, bör den nya vårdan anpassas till den äldre vårdan genom liknande material, bearbetningssätt, typsnitt och formspråk.
- Nyttillskott av gravanordningar bör ske på befintliga tomma gravplatser och med hänsyn till de äldre omkringliggande gravanordningarnas placering. Urnsättning kan tillåtas även i äldre kvarter om gravplatsen får samma storlek som en kistgrav.
- Nya stenramar kan tillåtas.

Gravvårdar i klass 1

Urvalet och kriterier för kulturhistorisk värdering av gravvårdar i den selektiva inventeringen har sin utgångspunkt i den klassificering som Centrala Gravvårdskommittén, CGK, presenterat i skriften *Gravvårdar – Allmänna råd för bevarande och återanvändning*, 1998 samt *Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar*, 2007. Även erfarenheter från tidigare värderingar på kyrkogårdar runt om i Halland ligger till grund för urval och värdering. I denna kulturhistoriska dokumentation har bara klass 1-gravar pekats ut samt värdefulla karaktärsområden. På Skrea kyrkogård har 41 gravplatser ute i kvarteren, samt 13 som tagits bort från sin plats och står lutade mot norra muren, pekats ut som mycket värdefulla/klass 1, se bilaga 1 och 2, enligt någon eller flera av följande kriterier:

- Alla gravvårdar tillkomna före mitten av 1800-talet (nationell riktlinje) eftersom de är hantverksprodukter från tiden före den industriella revolutionen. På Skrea kyrkogård finns relativt få gravvårdar kvar ens från 1800-talet och ytterst få av dessa är äldre än 1850-talet, varför gränsen bör sättas till en senare tidpunkt kring sekelskiftet 1900.
- Vårdar med hantverksmässigt utförande. Dessa är ofta av äldre datum, men även vårdar från mitten av 1800-talet fram till funktionalismens genombrott ca 1930 är ofta tillverkade i en hantverksliknande tradition.
- Alla kors, kedjor och staket av gjutjärn då de är en försvinnande liten rest av unik konstruktionsperiod inom byggnadssektorn.
- Gravstaket och gravvårdar i smidesjärn.
- Gravplatser med ovanliga inramningar såsom klippta häckar och stenstaket. På många landsortskyrkogårdar har ett stort antal mer

vanliga stenramar tagits bort, varför de som finns kvar bör bevaras.

- Äldre vårdar tillverkade av trä, ovanliga material eller av ett lokalt material, t.ex. lokalt bruten granit.
- Vårdar med ovanligt eller särskilt konstnärligt utförande. De kan vara ovanliga för den enskilda kyrkogården, regionalt eller nationellt.
- Vårdar med ett konstnärligt helhetsutförande där vård och inramning är utformade som en enhet. Här kan även det gröna kulturarvet i form av perenner och mindre träd kan vara samtida med gravplatserna och bör bevaras samt vid behov ersättas lika befintligt.
- Vårdar utformade efter en viss tids stilideal, och därmed är representativa och illustrerar en årsring på kyrkogården.
- Vårdar med ovanliga inskriptioner utöver de vanliga; namn, datum, gårds- eller ortsnamn och psalmverser.
- Vårdar resta över en person med lokalt och/eller personhistoriskt värde.
- Vårdar av socialhistoriskt intresse; exempelvis ovanliga eller typiska titlar och yrken och som därmed vittnar om olika sociala skikt i samhälle. De kan vara resta över kvinnor och/eller barn vilket var relativt ovanligt innan 1930-talet.

Generella riktlinjer för gravvårdar i klass 1

När gravrätten för en klass 1 grav tillfallit gravrättsupplåtaren ska följande riktlinjer följas:

- Kyrkogårdens gravanordningar ska spegla olika formvariationer och stilideal samt berätta om olika personer och yrkeskategorier som förekommit i trakten.
- De skall bevaras och vårdas på plats. Det vill säga så skall skadade vårdar skall lagas och konservator skall upprätta program för att på lämpligt sätt åtgärda skadade äldre gravanordningar.
- De får inte återupplåtas och återanvändas.
- Alla gjutjärns- och smideskors skall bevaras och vårdas och underhållas med traditionella metoder.
- Alla omgärdningar som gjutjärns-, smidesjärns-, och buxbom samt stenramar skall bevaras och vårdas och underhållas med traditionella metoder.
- Gravvårdarna som står uppradade längs den norra muren i kvarter A och C skall, skall bevaras och vårdas men får inte återupplåtas. De kan flyttas då

de redan är flyttade men bör få en bättre och mer värdig placering på kyrkogården.

- Konservator bör upprätta program för att på lämpligt sätt åtgärda och underhålla dessa vårdar.

Återanvändning och vård av gravstenar

Varje gravvård bär på sin egen historia knuten till en tidsepok, till tidens stilideal, materialtillgång, bygdens näringar och till de personer över vilka vården är rest. På många håll i landet är det tradition att återanvända stenar, medan det på andra platser är helt främmande. För att bevara de kulturhistoriska värdena men ändå tillåta förändring och utveckling av kyrkogårdarna inom dess nuvarande gränser kan det vara en framkomlig metod att återanvända befintliga gravvårdar. När gravrättstiden gått ut och efterlevande saknas kan det bli kostsamt och tidskrävande för kyrkogårdsförvaltningen att fortsätta bedriva skötsel av vårdarna. Vid sådana tillfällen kan det vara lämpligt att återupplåta gravplatsen och gravvård till en ny gravrättsinnehavare. Återanvändning är även förenligt med kretsloppstänkandet och sparandet

Ett av endast två gjutjärnskors som står kvar ute på kyrkogården, rest över Åboen F. Johansson fr N 6 Boberg, född 1795, död 1869 (C103).

av jordens naturresurser för att skapa en hållbar utveckling av vår miljö.

Kulturminneslagen säger att enskilda gravvårdar skall vårdas och underhållas så att det kulturhistoriska värdet inte minskas eller förvanskas. Ett kontinuerligt underhåll förebygger större komplikationer och är en ekonomisk vinning på sikt. Syftet med alla åtgärder på en gravvård är att förlänga gravvårdens livslängd. Det är dock viktigt för förståelsen av begravningsplatsen är att en äldre gravvård skall behandlas så att vårdens ålder tydligt framgår. Spår som tiden lämnat efter sig ska bevaras, men skador motverkas och lagas. Väsentligt för all skötsel är de förebyggande åtgärderna som kan minska risken för skador.

Råd för hur vård och underhåll av gravvårdar finns i *Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar*, CGK, 2007. För vård och underhåll av kulturhistoriskt värdefulla gravar har Riksantikvarieämbetet gett ut en skrift ”*Vård av gravstenar*”. Denna tar främst upp äldre vårdar, från medeltiden fram till mitten av 1800-talet. Skriften finns att ladda ner på Riksantikvarieämbetets hemsida raa.se

För nyare vårdar finns en skrift utgiven av Sveriges Stenindustriförbunds SSF:s *Stenhandbok om Gravvårdar*. Här finns bl.a. råd om hur stenar kan rengöras och underhållas. I skriften *Gravvårdar av Gjutjärn, Kulturhistorisk undersökning*, av Ritwa Herjulfsson utgiven av Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation, 2014, finns råd om hantering av vårdar av järn.

Återanvändning av vårdar kan kräva en viss bearbetning av stenen. Detta är möjligt med kristallina bergarter som granit, diabas, gnejs, porfyr och kvartsiter, vilka är de stenarter som är vanligast förekommande på kyrkogården. Vid omarbetning krävs hög hantverksskicklighet och kunskap om sten, i högre grad än vid nytillverkning. Rengöring, omslipning eller nedhuggning av textyta bör inte medföra att ursprungliga bearbetningar eller materialegenskaper förstörs. Sedimentära bergarter som sandsten, kalksten, skiffer och marmor, vilka var vanligare i äldre tider, är olämpliga att bearbeta. Vårdar i metall kan och bör inte omarbetas. Det kan dock vara möjligt att förse dem med en ny metallplatta med ny inskription, vilket kan möjliggöra en återanvändning. Bearbetningsteknik och stil bör överensstämma med den ursprungliga gravvården.

Källor

Tryckta källor och litteratur

Andersson, Anders, *Skrea socken*, Skreabokens Förlag, Skreanäs, 1952

Aronson, Roland, *Kyrkogårdens estetik och minnesmärken*, Forntid-Nutid-Framtid, i *Sten* nr 3/2000, s 27–29

Berglund, Allan, *Kyrkogårdar i Nordhalland*, s 16–22 i *Vår bygd* 1922, Nordhallands hembygdsförening och Norra Hallands Kulturhistoriska förening, 1922

Bräkne-Hoby kyrkogård, Bräkne-Hoby pastorat, Lunds stift, en kulturhistorisk dokumentation, Länsstyrelsen i Blekinge, 2002

Bucht, Eivor m.fl., *Kyrkogårdens gröna kulturarv*, Stad & Land, Movium/inst. för landskapsplanering, nr 103/1992, 1992

Bygd att vårda. Program för kulturmiljövård, Landsantikvarien, Hallands läns museer, Falkenbergs kommun, 1991, Falkenberg

CGK, Centrala Gravvårdskommittén, *Gravvårdar*, Allmänna råd för bevarande och återanvändning, Stockholm, 1998

CGK, Centrala Gravvårdskommittén, *Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar*, Västerås, 2007.

Halland – Landskapets kyrkor, red. Markus Dahlberg,

Sockenkyrkorna, Kulturarv och bebyggelsehistoria, universiteten i Stockholm, Umeå och Uppsala samt Riksantikvarieämbetet med stöd av Riksbankens Jubileumsfond, Riksantikvarieämbetets förlag, 2002

Hammar-sköld, Hans, Theorell, Anita, Wästberg, Per, *Minnets stigar, en resa bland svenska kyrkogårdar*, Bokförlaget Max Ström, 2001

Kapellkyrkogården, *Kulturhistorisk dokumentation med bevarandeplan*, Kulturmiljö Halland, Hallands läns museer, 2004, Halmstad

Klintborg Ahlklo, Åsa, *Mellan trädkrans och minneslund – svensk kyrkogårdsarkitektur i utveckling 1940–1990*, Stad & Land nr 167, Movium, sekretariatet för den yttre miljön vid Sveriges lantbruksuniversitet, 2001

Kulturmiljövård, nr 6:89, Tema kyrkogårdar, information utgiven av Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 1989

Lundby kyrkogårdar, Kulturhistorisk inventering av Göteborgs kyrkogårdar, Rapport 9, Göteborgs kyrkogårdsförvaltning och Göteborgs stadsmuseum, Göteborg, 1997

Nordiska museet, svenskt liv och arbete nr 31, red. Mats Rehnberg, *Stenhuggarminnen*, Malung, 1973

Onsala kyrkogård, *Kulturhistorisk inventering*, Förslag till bevarandeplan, Landsantikvarien, Hallands läns museer, 1996

Reijer. Pål, Sörensen. Ann-Britt., *Tillgängliga gångar*

på kyrkogårdar, i parker och bostadsgårdar, i Stad & Land 170:2007. Movium- centrum för stadens utemiljö SLU, Alnarp. ISBN: 978-91-576-7235-3

Sjöberg, Ingvar, *Skrea kyrka och dess föregångare*, 1997
Skreaboken del 1., Skrea hembygdsförening, Utblick Media i Halland AB, 2014

Skreaboken del 2. Skrea hembygdsförening, Utblick Media i Halland AB, 2016

Släps kyrkogård, Kulturhistorisk dokumentation, Förslag till bevarandeplan, Kulturmiljö Halland, Hallands läns museer, 2003, Halmstad

Stadens yttre årsringar, Översiktlig karaktärisering av bebyggelsens värden och kvaliteter i Falkenberg, Underlag för planering, underhåll och vård, Falkenbergs museum, Stadsbyggnadskontoret i Falkenberg, 2005

Svenska kyrkan, *Villkor för kyrkoantikvarisk ersättning, version 1.1*

Säve och Rödbo kyrkogårdar, Kulturhistorisk inventering av Göteborgs kyrkogårdar, Rapport 12, Göteborgs Kyrkogårdsförvaltning i samarbete med Göteborgs Stadsmuseum, Göteborg, 1999

Vallda kyrkogård, Kulturhistorisk dokumentation, Förslag till bevarandeplan, Kulturmiljö Halland, Hallands läns museer, 2003, Halmstad

Vård av gravstenar, Riksantikvarieämbetet, Växjö, 2002

Wadsjö, Ambrosiani, *Kyrkogårdskonst - Avbildningar från äldre svenska kyrkogårdar*, AB Svenska Teknologföreningens Förlag, Stockholm, 1919

Arkiv

Skrea församling

Gravkarta över Skrea kyrkogård

Rydsberg, Therese, *Trädplan Skrea kyrkogård*, 2016

Sandberg, Monica., Widmark, Joen. Landskapsgruppen Öresund AB, *Skrea kyrkogård, Vård- och underhållsplan*, 2013

Kulturmiljö Halland, Hallands läns museer

Kulturmiljö Halland arkiv, Skrea kyrka 1944-

Vård- och underhållsplan för Tvååkers kyrkogård, Kulturmiljö Halland, 2017

Lantmäteriet

Ekonomisk karta, Rikets allmänna Kartverk, ekonomiska avd. bladet xx, 1926

Riksantikvarieämbetet

ATA, Topografiska arkivet, Skrea socken

BeBr, Bebyggelseregistret

Fornminnesregistret, FMIS, Skrea

Kulturmiljöbild

Bilaga 1. Klass1-gravar, tabell

Gravn	Beskrivning	Inskription	Kulturhistorisk motivering/ kommentar	Fotonr	Skada
A0	Tre stående gråstensvårdar i ett stenstaket. Vården i mitten är hög, avfasade övre hörn. slät framsida, grovhuggen i övrigt, inhuggen text.	Lantbrukaren Johan Aron Pettersson xxxx Josefina Pettersson xxxx, Xxxx Xxxx Xxxx Bäckagård	Monumental, ålder, inramning, unik, hantverk	2017-88-83, 85 	lav, påväxt, svårläst
A0	Den vänstra: Liten stående, triangulär ovalsida, inhuggen text.	Minne af Åboen Peter Johan Svensson från No 9 Bäckagård F xxx D 1863 (Psalmsvers xxx)	Ålderdomlig, ålder, inramning, unik, hantverk	2017-88-84 	
A0	Den högra: Liten stående, triangulär ovalsida, inhuggen text.	Minne efter åbon Sven Hansson från Bäckagård född 22/12 xxxx död xxxx 1876	Ålderdomlig, ålder, inramning, unik, hantverk	2017-88-86 	

A12	Hög pelare i flera delar, avsmalande uppåt, kröns av ett kors i sten, trol. lokalt huggen granit, text inhuggen och ifylld med svart färg, på alla sidor, text mot öster:	<i>Mot öster:</i> Nils Nilsson 1887-1974, Hustrun Carin 1897-1992 Kaggård Hustrun Helena Larsson 22/6 1863 11/7 1887 Älskad i lifvet saknad i döden <i>Mot norr:</i> Bengt S. Nilsson F.No 12 Kaggård * D 17/12 1860 + D. 5/11 1889 VISH: B: 4 K: IIV: <i>Mot väster:</i> Ty af nådene är en i frälse genom trona och det icke af eder Guds gåfva är det. <i>Mot söder:</i> Nils J. Larsson F.No 12 Kaggård, * D. 19/4 1834 + D. 6/5 1884, VISHB.H K 10 xxx	Ålder, unik, återanvändning, inskription		2017-88-87, 88, 89, 90	Gott skick, men på södra sidan är text ej ifylld, därför svårläst.
A13	Ålderdomlig tunn stenskiva, huggen i ett stycke, dekorativt utformad ovankant, baksidan ett stort kors i djup relief, inhuggen text	Minne efter åborna Andreas Hansson från No 1 Hjortsberg född d. 12/6 1816 död d. 26/12 1879, PS. 489.W.6	ålder, hantverk, kors på baksidan i relief ovanligt, unikt		2017-88-91, 92	lav, svårläst
Utrangerade vårdar vid norra muren i kvarter A	Två gjutjärnskors, traditionell med text i relief, ändar i treklöverform	Här hvilar hustrun Johanna Bengtsdotter från No 1 Hjortsberg född d 20/12 1831, död d. 10/3 1870 Här hvilar åbon Pehr Persson från No 1 Hjortsberg. F. d. 12/x 1828, d.d. x/8 1870.	ålder, en av få i gjutjärn på Skrea kyrkogård		2017-88-94	lav, flagnande färg

Utrangerade vårdar vid norra muren i kvarter A	fyra vårdar i tunna stenhällar, ålderdomliga, någon spräckt	xxx	unika, ålderdomliga, hantverk	2017-88-95, 96, 97, 98		varierat skick, en del spräckta, svårtydda, vittrade, stapalade så att var och en inte går att beskådas.
B utan nr, norr om B 1-3	Smalsten på sockel, pyramidformad oavansida, mörk stenart, inhuggen text samt kors överst, förgylld	Tegelmästaren Otto Lindqvist *19/11 1845 +13/12 1930, hans maka Anna Lindqvist *4/9 1846 +21/10 1901, -Sv. Ps. 452	titel, ålder	2017-88-122		ligger ner, gott skick
B 1-3	Stor familjegrav med smidesstaket, grusfylld, från norr till söder:		storlek, ålder, placering, miljö, inhägnad, de äldsta vårdarna på kyrkogården, ålderdomliga barngravar	2017-88-123, 124, 125		gott skick, lite rost på staketet
B 1-3	liten rektangulär, ålderdomlig, hantverksmässigt huggen stående sten, ljus granit, inhuggen text i snirklig stil omgiven av enkel ram och sol överst	Anna B. Nilsson fr. Skrea Storegå: Född & död 1819, Hög 5 v.l. Jag kom min syster kära brud		2017-88-126		
B 1-3	liten smal sten med triangulär ovankant, ålderdomlig, hantverksmässigt huggen stående sten, ljus granit, inhuggen text i snirklig stil med uppåtgående sol överst	Här hvilar K.N.D. Född 21/9 1832, död d. 12/2 1834. Oi jag komer Gudi till Joh.v.3.6.		2017-88-127		

B 1-3	kraftig hög obelisk i polerad diabas, inhuggen förgylld text	Lantbrukaren Johan Svensson 24/10 1862 23/10 1908, hustrun Amanda Lovisa *11/3 1865 +11/5 1918, Anna Matilda *23/8 1902 +10/2 1919	2017-88-128		
B 1-3	ålderdomlig, hantverksmässigt huggen stående bred, rektangulär sten i ljus granit, dekorativt indragna övre hörn samt i mitt på ovankanten så att stenen delas in i två delar, varje del inramad med en enkel inhuggen ram, inhuggen text i snirklig stil	Grafvård öfver välaktade Kari Söderholm från Storegård född d.24 M.T. 1755 död d. 4 juni i 1828. Grafvård öfver välaktade Otto Söderholm från Storegård född d. 1 M.T. 1755 död d. 1 juni i 1832. Vår omgångelse är i himmelen. PH. 320.	2017-88-129		
B 1-3	Hög, smal obelisk, polerad diabas, inhuggen förgylld text.	Storegård, Hemmansegaren Sven Nilsson *17/5 1824 +25/1 1890, hustrun Johanna Maria *23/5 1829 + 23/3 1915, Anna Louisa *28/1 1865 +27/10 1897, Augusta Charlotta *25/10 1855, +26/2 1930	2017-88-130		
B 1-3	Lite större stående ålderdomlig sten, hantverksmässigt huggen, triangulär ovalsida, inhuggen text, rikig i en snirklig handstil, ifylld med svart, förgylld treenighetssymbol överst	Här hvilar Hemmansegaren Wälaktade Nils Ottosson från Skrea Storegård född d. 28 Dec 1792, död d. 21 Nov. 1842. Den förevarer i ock redo ty den stund fick menen varder menniskor nes son kommandes. Math. 24:44.	2017-88-131		

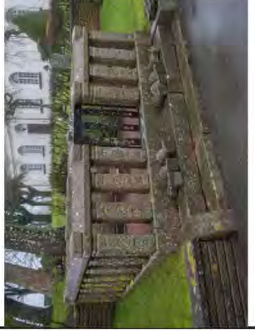
B 1-3	kraftig hög obelisk i polerad diabas, inhuggen förgylld text	Lantbrukaren Sven Svensson *20/5 1901 + 15/10 1963, Ellen Svensson *5/8 1899 +18/1 1995		2017-88-132		
B 1-3	liten rektangulär, ålderdomlig, hantverksmässigt huggen stående sten, ljus granit, inhuggen text i snirklig stil omgiven av enkel ram och sol överst	Här förvaras stoffet af A. Bod. Född d. 12 M.T. 1799. i Skrea, död d. 3 nov. 1812. Jag kom min syster kära brud HÖ v.5.		2017-88-133		
B 6-8	familjegrav med flera vårdar i orginiell gjutjärnsram, grysfylld, vårdarna är resta över kvinnor och endast en man. Från söder till norr:		ålder, titel, monumental, järnstaket, miljöskapande och tidstypsiska vårdar	2017-88-134 135, 136		
B 6-8	Stort kors i polerad diabas, inhuggen förgylld text	Fröken Alma Johansson *19/12 1855 +25/6 1935		2017-88-137		
B 6-8	liten liggande vård, kvadratisk i polerad diabas, text i relief i nedsänkt opolerat fält	Marta Svensson *7/12 1900 +18/11 1989	Denna sten är i sig inte kalss 1 men ingår i helheten	2017-88-138		

B 6-8	liten stående smalsten med rundad ovankant där en vit duva sitter, stenen är i diabas, släthuggen framsidan, råhuggna sidor och baksida, text i en polerad sköld, framför dekor i form av ett stort kors samt en kvist med eklöv	Birgit Gunhild *19/12 1903 +18/4 1915		2017-88-139		
B 6-8	Hög, smal obelisk, polerad diabas, inhuggen förgylld text på två sidor	Minne åt en älskad maka Anna Charlotta Svensson född Bengtsson *30/8 1872 + 26/1 1904 fr. Backagård, (på norra sidan:) Birger Svensson *25/7 1866 +7/2 1960		2017-88-140		
B 6-8	två moderna liggande vårdar i polerad granit, text i polerad relief i nedsänkta opolerade fält	Gunilla Friberg *4/7 1932 +25/12 2008, Margareta Waern 1901-1998	Dessa är i sig inte klass 1 men ingår i helheten	2017-88-134		
B10	liten kraftig stående vård, rundad ovankant, släthuggen, inhuggen förgylld text	Stensliparen Malcolm Carlsson 1842-1904 och hans maka Bernhardina 1846-1904, Matt v. 25:23	ålder, titel, miljöskapande	2017-88-141		Gott skick

B 19-21	En av de högsta obeliskerna, polerad diabas, inhuggen förgylld text på tre sidor (norr, söder, väster), stor familjegrav inramad av en låg klippt häck av idegran. Grusfylld. Det finns även två sentida liggande vårdar vilka inte är i klass 1):	f.d. riksdagsmannen Bengt Bengtsson *8/3 1829 +28/3 1896, Hustrun Beata *20/12 1833 +9/9 1017, "Farväl nu vill jag somna. Och i fridens hem bebo. O:varer snart välkomna. Till samma goda ro. Ack ljuft är vilans läger. Och natten fort förbi. Farväl: mitt hjärta säger. I himlen råkas vi. Ps. 477.v.8." Lantbrukaren Johan Bengtsson *6/6 1865 +6/8 1925, hustrun Olivia *8/10 1867 +10/6 1948, No 6 Boberg. Astrid Olivia *26/1 1900 + 19/7 1903, Jenny *25/12 1894 +22/9 1964.	form, ålder, inhägnad, läge - miljöskapande, titel, skrift på flera sidor	2017-88-142, 143, 144 	lav, men relativt gott skick
B28	En mycket liten rektangulär vård i polerad diabas, lutar mot en pulpet i olpoerad sten, inhuggen förgylld text	Hustrun Kristina Andersson *12/12 1847, +7/12 1899, Kull	Ålder, en av få exempel på liten, enklare äldre stenvård	2017-88-145 	lav, vittring
B29	smalsten i mörk stenart, pyramidformad ovankant, inhuggen text	Hustrun Albertina Johansdotter fr No 3 Boberg, * 12/8 1869 + 12/3 1899, sonen Albert *3/12 1894 +11/10 1971	Ålder, miljöskapande, tidstypisk	2017-88-146 	riklig påväxt av lav och alger
utan nr bredvid 33	smalsten i mörk stenart, pyramidformad ovankant, inhuggen text	Åt de välgörande makarna J.A. Jonsson 1820-1886 och A.B. Jonsson 1807-1887 restes i tacksamhet denna vård af församlingen	Ålder, miljöskapande, tidstypisk, ovanlig inskription	2017-88-147, 148 	nedlagd, lav

B 34-36	Hög, smal obelisk, polerad diabas, inhuggen förgylld text på tre sidor. Fint frampolerad dekor i from av en bård med växtlingor runt sockelstenens ovankant. Text mot norr, söder, väster.	H.J. Andersson *5/5 1830 + x/4 1907, Hustrun Anna Britta *14/12 1820 +x/x 1902, Sonen Johan Aron *21/9 1862 +x/x 1884 Lantbrukaren Sven Aug. Nilsson *14/11 1853 +9/3 1915, hustrun Johanna Beata *6/8 1854 +7/1 1923, Ringsegård John *12/2 1918 +22/5 1919	Ålder, form, läge - miljöskapande, dekor, inskription på flera sidor	2017-88-149, 150 	lav, vittring
B 49	Liten smalsten i mörk stenart, pyramidformad ovankant, inhuggen text	Landtbrukaren Per Andersson från no 5 Boberg *x/x 1882 +26/10 1896, Ps.477.v.3	ålder, miljöskapande, tidstypisk	2017-88-151 	lav, vittrad, svårläst, lutar
utn nr bredvid 61	Ålderdomligt och hantverksmässigt huggen stående sten i röd granit, triangulär ovankant, inhuggen text	Syskonen Johan S. Johansson F.D. 9/9 1879 D.D. 18/4 1885. Selma E. Johansdotter f.d. 20/4 1882 d.d. 10/4 1885, Fr. No 7 Åstorp Sv.Ps. No 251.v.3.	ålderdomlig barngrav, Socialhistoria - båda barnen har dött bara några dagar gamla	2017-88-152 	lav, vittrad, svårläst, lutar
B93	Liten smalsten i mörk stenart, pyramidformad ovankant, inhuggen text	Sågaren Lars Magnusson fr. Lugnet. *x/x 1833 +12/x 1901, Sv.Ps. XXX	titel, ålder, miljöskapande, tidstypisk	2017-88-153 	nedlagd, lav

B98	Större stenkors på råhuggen sockel. Text inhuggen och förgylld på en frampolerad sköld på sockeln, i korsmitten IHS inhugget	Ihs, Hustrun Johanna Jakobsson under Herting *x/3 1878 +x/x 1907	Form, ålder, hantverk, liknande i kvarter D	2017-88-154 	lav, vittring
B99	Smalsten i mörk stenart, pyramidformad ovankant, polerad, inhuggen text samt kors som är förgyllt	Åbon B.J. Simonsson *27/2 1827 +25/8 1893 N 11 Skrea, Ps.490.v.3.	Ålder, form, titel, miljöskapande, tidstypisk	2017-88-155 	Lite vittring men i relativt gott skick, lutar
B100	Smalsten i diabas, pyramidformad ovankant, polerad, inhuggen text samt kors som är förgyllt	Hustrun Olena Jönsson *29/8 1827 +20/3 1901, dottern Anna Sofia Bengtsson *2/2 1853 +11/2 1902 fr. Ringsegård Joh.3.6.	Ålder, form, titel, miljöskapande, tidstypisk	2017-88-156 	Gott skick
B utan nr i västra raden	Smalsten i diabas, pyramidformad ovankant, polerad, inhuggen förgylld text, riklig polerad dekor som räm runt framidan, stilsierad växtdekor i nederkant och övre hörns, kors omgivet av växtslingor i cirkel över text.	Landtbrukaren Gustaf A. Nilsson fr. Boberg *27/12 1859 +10/9 1897, Hans maka Josefina *25/8 1860 +29/4 1948	Ålder, form, miljöskapande, tidstypisk, dekor	2017-88-157 	Lav, alger

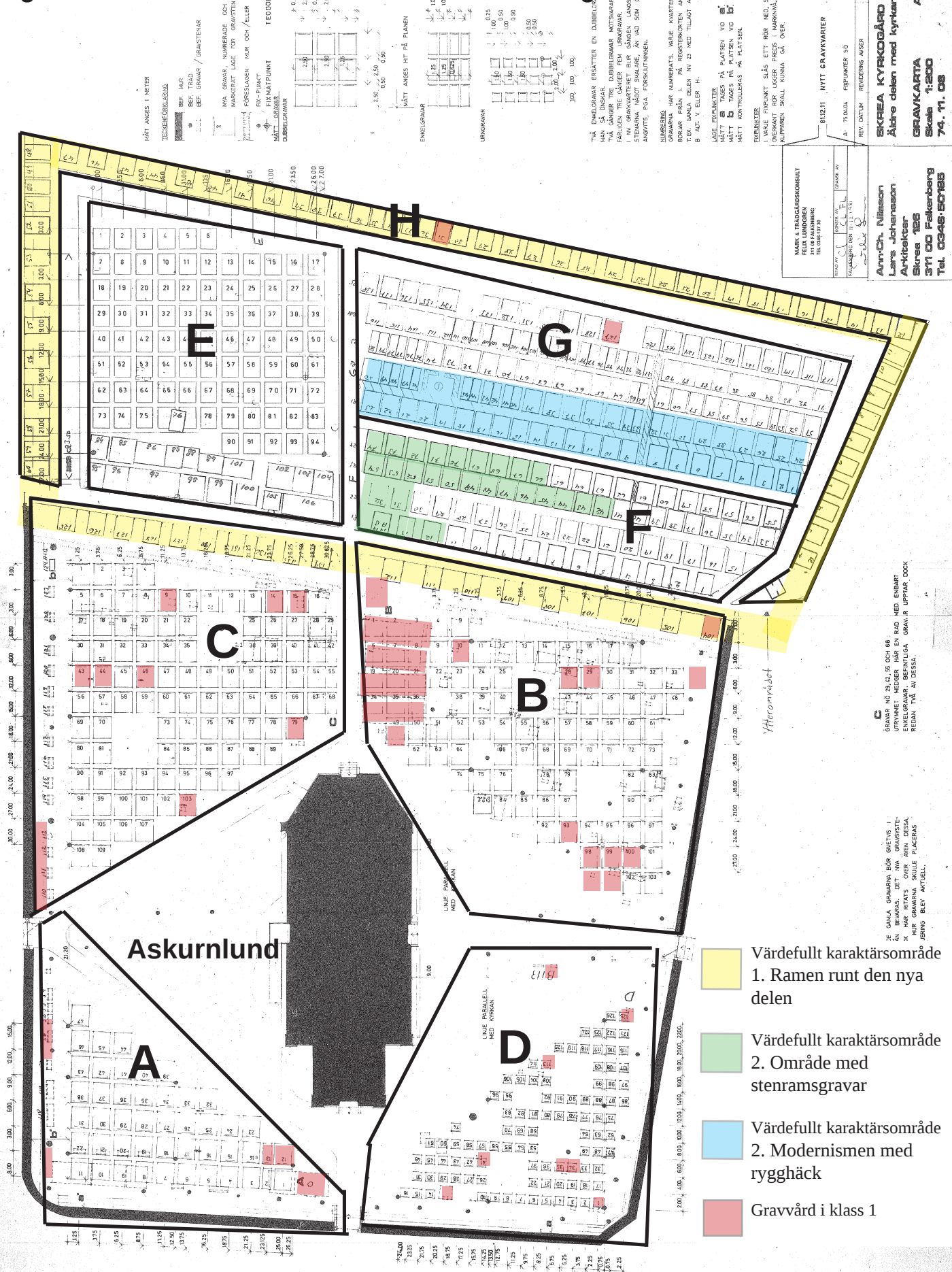
B utan nr i västra raden	liten stående sten i marmor med välvd ovankant, inhuggen text	Anna Nilsdotter fr. No 4 Boberg *21/7 1885 +10/7 1887	ålder, barngrav, unik, den enda i marmor på Skrea kyrkogård	2017-88-158 	lav, svårläst
B104	Stor monumental vård inramad av stenstaket, krönt av små huggna stenkors och urnor, hantverksmässigt hugget i röd granit, inhuggna symboler på varje stakets pjäla, liten smidesgrind, enkel stenvård med triangulär ovankant, polerad framsida med inhuggen text är nedlagd inne på graven	Svårläst	Unik i sitt slag, hantverksmässigt utfört i lokalt stematieral av byggmästare, monumental i ett viktigt läge på kyrkogården vid huvudgång och vid grind.	2017-88-181, 182, 183, 184, 185 	Själva våarden, de små korsen och urnorna har plockats ned och ligger på graven, en del urnor har skador
C9	Hög obelisk i mörk stenart, ev diabas, text inhuggen och förgylld mot väster. Dekorativt uthuggen övre sockelsten.	f.d. Lantbrukaren Lars Hansson *31/4 1825 +30/4 1911, Hustrun Johanna Svensdotter *19/11 1823 + 15/4 1906, Från N 1 Skrea	ålder, form, läge - miljöskapande	2017-88-110 	lav, lutar
C14	Hög smalsten med dekorativt utformad ovankant, polerad diabas, text inhuggen, överst dekor i form av kors med strålar.	Lantbrukaren Sjunne Birger Johansson Fr. No 6 Skrea *16/6 1876 +17/9 1907, -Sv. Ps. 494 v.3. Bernhard Johansson *1861 +1909	ålder, form, läge - miljöskapande	2017-88-111 	lav, lutar

C15	Hög obelisk i mörk stenart, ev diabas, polerad med mycket vittrad, text inhuggen och förgylld mot väster. Dekorativt uthuggen övre sockelsten.	Minne ofver J. Hansson *15/11 1821 +8/2 1909, Hustrun Neta *19/3 1826 +2/9 1899, N.14 Skrea	ålder, form, läge - miljöskapande	2017-88-112		lav, vittring
C43	Mycket liten tunn stenskiva, triangulär ovankant, ålderdomlig, inhuggen text.	Minne af Pehr Hilding Ivarsson född d. (tom yta!) död d. 11 sept.1861	ålderdomlig, unik, hantverk, exempel på en mindre stenvård, en av de äldsta ute på kyrkogården, man visste inte när personen var född!	2017-88-113		lav
C44	Bredare, lägre stående sten, dekorativt utformad triangulär ovankant, rödsvart trimmig stenart, ev lokal granit, inhuggen text.	Minne af Hustrun Bengta Bengtsdotter No 1 Kjelstorp, F. 1809 18/5 D. 1862, Otto Herman Bengtsson F. 1888 20/4 D. 1972 1/2 Sv.Ps. No 484 v.3.	ålder, form, läge - miljöskapande	2017-88-114		Gott skick, troligen renoverad, hela texten inhuggen senare, troligen 1972.
C46	gjutjärnskors, raka kanter, ängel i relief längst ned, text i relief	Hustrun R.J.D. från Ödejerdet f.d. 9/1 1834, d.d. 25/10 1865, Ps. 335 v.5.	ålder, gjutjärnskors, en av de äldsta	2017-88-115		Gott skick

C79	Liten sten i ljus stenart, inhuggen text, ifylld med svart, enkel i ett stycke med välvd ovankant, svagt utskjutande sockel.	Minne af Anna Gustava Bengtsdotter No 2 Boberg *6/7 1843, +15/5 1880	ålder, ålderdomlig, läget - miljöskapande	2017-88-116 	Lav
C103	Gjutjärns kors, relativt ovanlig form med mycket dekor, snirklande och genombruten	Minne ofver Åboen F. Johansson fr N 6 Boberg x/x 1795 +30/4 1869	ålder (född på 1700-talet!), ovanlig form, läge - miljöskapande	2017-88-117 	Rost. lutar
Utrangerade vårdar vid norra muren i kvarter C	Nio vårdar; ett järnkors och övriga tunna stenhällar, ålderdomliga, någon spräckt, lutade mot muren och en dels taplade mot varandra	xxx	unika, ålderdomliga, hantverk	2017-88-118, 119, 120, 121 	varierat skick, en del spräckta, svårtydda, vittrade, stapalade så att var och en inte går att beskådas. korset rostigt
D1	smal stående sten i ovanlig stenart, typ labrador, triangulär ovankant, inhuggen text	Här hvilar Anders Sören Nilsson från Weka f. 6/8 1796, d. 9/5 1886, Sv. Ps. 483 v. 1.	ålder (obs! född på 1700-talet) ovanlig stenart,	2017-88-99 	lav, sprickor

D13	stående sten i diabas med rundad ovankant, infälld marmormedaljong med motiv av ängel som flyger med två små barn i famnen	Hustrun Anna Albertina Bengtsson från No 3 Boberg, * 16/12 1865 + 31/12 1895	ålder, Thorvaldsen medaljong, dekor, ålder	2017-88-100, 101		krönande marmorkors borta, lav, svårläst
D34	smalsten i diabas, triangulär ovankant, nedlagd i gräset, dock utan sockel, inhugge och förgylld text	Statdrängen Bengt Bengtsson från Christineslätt * 1830 + 1890	ålder, titel med högt socialhistoriskt värde	2017-88-102		lav, nedlagd,
D35	Smalsten med pyramidformad ovansida, diabas, polerad, dekor i form av tunn ram och strålande solar i övre hörnen, inhuggen text.	Hustrun Johanna Elisabeth Bengtsdotter från Nytopp *10/4 1827 +9/2 1891, Sv. Ps. 347 Skänkt av sonen	ålder, dekor, inskription	2017-88-103		lav, vittråd,svårläst
D41	Hög smalsten med pyramidformad ovansida, diaas, polerad, inhuggen och förgylld text, dekor överst i form av inhugget kors.	A. P. Jönsson No 3 Boberg 13/11 1820 + 20/4 1904, Hustrun Neta Johanna Johansdotter * 4/3 1834 +21/1 1895 Ps. 491, Sonen Nils Johan Andersson *4/3 1853 + 11/1 1934	ålder, tidstypisk, miljöskapande	2017-88-104		Gott skick

D113	Lägre smalsten med pyramidformad ovansida, inhuggen förgylld text, dekor överst i form av inhugget kors.	Aron Anders Johansson * 25/6 1822 + 8/3 1892 N. 1. Kull	ålder, tidstypisk, miljöskapande	2017-88-105		lav riklig
D125	Hög vård med stenkors på grovhugget stenblock, text inhuggen och förgylld på polerad oval, ihs inhugget i korsmitten.	ihs Åbon Jöns Pehrsson No 2 Gödastorp * 23/6 1828 + 4/4 1887	ålder, unik, hantverk, miljöskapande	2017-88-106		gott skick
D utn nr, äldre bet. B113	Liten smalsten med triangulär ovankant, polerad diabas, text i polerad relief i nedsänkta opolerade rader, dekor i polread relief överst i form av kors omgivet av växtslingor.	Hemmansägaren Sven A. Olsson *30/6 1841 + 8/11 1905, Hustrun Beata * 21/12 1856 + 19/12 N. 5 Boberg	ålder, tidstypisk, dekor	2017-88-107		nedlagd
G127	kvadratisk stående vård i rovhuggen granit, polerad sköld där texten står i kopparbosktäver	Vägentreprenören Axel O. Å. Nylander *23/3 1883 + 31/1 1955, Barnmorskan Josefine Nylander 25/8 1886 + 21/1 1978	En av två vårdar med kvinnlig yrkestitel på kyrkogården, socialhistoriskt värde, kan även tjäna som markör för årsring på kyrkogården	2017-88-196		gott skick
H31	Liten liggande rektangulär stenvård med rundade hörn, inhuggen text	Lärarinnan Ida Charlotta Karlström *21/3 1866 + 21/3 1919, 5 Mos 11:14, Minnesvården från församlingsborna i Skrea	En av två vårdar med kvinnlig yrkestitel på kyrkogården, intressant inskription som bidrar till socialhistoriskt värde, kan även tjäna som markör för årsring på kyrkogården	2017-88-197, 198		något vittrad

KULTURMILJÖ
HALLAND

Postadress: Bastionsgatan 3 | 302 43 Halmstad | Tel: 035-19 26 00
Fax: 035-19 26 26 | E-post: kansli@kulturmiljohalland.se | Hemsida: www.kulturmiljohalland.se